

HOOFDSTUK 2

Buurtcorporaties in Leiden

2.1 Inleiding

De Leidse taalleraar J.N. de Parival liet er in zijn lofzang op Holland uit 1660 geen twijfel over bestaan. Buurtcorporaties of gebuurten waren van onschatbare waarde voor de handhaving van rust en orde in de Hollandse steden. Deze kleinschalige organisaties van een handjevol stegen en straten hielden buurmaaltijden en begroeven overleden buurtgenoten. Maar de voornaamste taak van de gebuurten was het bijleggen van geschillen, aldus De Parival. Daarin was een hoofdrol weggelegd voor de buurtheer, die de 'vrede, vriendschap en eenheid' in de buurt moest bewaren. Wanneer buren onderling onenigheid kregen, diende hij ze te verzoenen, vóórdat het tot een gerechtelijk proces zou komen. Over het algemeen werd zo'n verzoening als volgt bereikt: degene die de ander in zijn goede naam had geschaad, verklaarde dat dit was gebeurd uit 'haastigheid' en 'toorn'. Ook moest hij uitspreken dat hij de ander voor een 'eerlijk man' hield. Uiteindelijk gaven de partijen elkaar een hand en kregen ze de vermaning om voortaan 'vreedzaam en rustig' samen te leven.¹

Een kleine eeuw later viel een anonieme schrijver in de *Nederlandsche Spectator* De Parival bij in zijn waardering voor de geschilbeslechtende activiteiten van buurtheren. Zij zouden als onderafdelingen van de stedelijke overheid een 'onvoorstelbare hoeveelheid kleine zaken' schikken, waarmee ze voorkwamen dat buren met hun 'onordentelijkheden' hogere rechtbanken lastigvielen.² Leidenaar J. le Francq van Berkheij had in 1773 meer oog voor de feesten die in buurten werden gehouden, maar ook hij zag de betekenis van buurtheren voor de openbare orde. Zij maakten een eind aan allerlei 'kijvagiën en huiskrakelen'. Maar volgens Le Francq van Berkheij deden ze dat

1 De Parival, *De vermaeckelijckheden van Hollandt*, 29,31-32; Het is niet helemaal duidelijk of De Parival hier bemiddeling door de buurtheer beschreef. Hij noemt deze nergens in dit verband. De passage staat tussen een beschrijving van buurmaaltijden en de lof op Nederlandse huisvrouwen. Roodenburg meent dat het hier nog over buurten ging en dat er dus sprake was van verzoeningsactiviteiten van de buurtheer (Roodenburg, 'Naar een etnografie', 242). Maar dat wordt uit de tekst niet duidelijk. De Parival kan ook hebben verwezen naar de activiteiten van vredemakers. 'Vredemakers' was echter geen gangbare benaming voor buurtheren, zoals Hoffmann veronderstelt (Hoffmann, 'Social control and the neighborhood', 315).

2 Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 187,188. Walle vermoedt dat het stuk is geschreven door de uitgever van de *Nederlandsche Spectator*, Pieter van der Eyck. De drukker en boekhandelaar zou 13 jaar later zelf heer worden van de gebuurte 'Nieuw Rijk van 's Gravensteijn' (Walle, *Buurthouden*, 232 noot 100).

niet zozeer door de betrokkenen te verzoenen, maar door boetes op te leggen.³ F.W. Pestel, hoogleraar natuur- en staatsrecht te Leiden, noemde beide manieren van geschilbeslechting. In 1782 stelde hij vast dat een heer van de gebuurte de 'toornigen' bevestigde en lichte vergrijpen bestraft. Zij die zich onbehoorlijk gedroegen, kregen een geringe boete, die de wettelijke grenzen niet te buiten ging, aldus Pestel. Op die manier voorkwamen de buurtheren volgens hem, zoals de anonieme auteur in de *Nederlandsche Spectator* ook al schreef, dat twisten in gedingen eindigden, waardoor de 'ogen en oren van de rechters vermoeid zouden worden'.⁴

De genoemde auteurs zijn eensgezind over het belang van geschilbeslechting door buurtheren, maar ze verschillen van mening over de manier waarop deze te werk gingen. Dat is opmerkelijk. Probeerden buurtheren de betrokken partijen te verzoenen, legden ze boetes op of deden ze beide? In de tot nu toe verschenen literatuur zijn vooral de observaties van De Parival terug te vinden.⁵ Maar aan die keuze ging geen systematisch archiefonderzoek vooraf. Het is ook nooit onderzocht of geschilbeslechting wel echt tot de kernactiviteiten van de buurtheren behoorde. Werd een buurtheer vaak gemobiliseerd bij burenruzies, hetzij als bemiddelaar of *arbitrator*, greep hij ook zelf in – als *adjudicator* – of sloegen burenen hem regelmatig over en schakelden ze andere instanties in? In dit hoofdstuk zal het functioneren van de buurtheren tegen het licht worden gehouden. Welke taken hadden ze? Voerden ze die ook allemaal uit? Welke mogelijkheden bezaten ze met betrekking tot geschilbeslechting? Wat was hun positie, hun sociale achtergrond en welke plaats namen ze in tussen de buurt en de stedelijke overheid? Wat kan over hun belang voor de ordehandhaving in de stad worden gezegd? De antwoorden op deze vragen hebben in eerste instantie betrekking op Leiden, maar waar nodig worden vergelijkingen met andere steden gemaakt.

2.1.1 Historiografie

Gebuurten kwamen in veel grote steden voor.⁶ Helaas zijn slechts in een handjevol steden buurtarchieven bewaard gebleven. Vaak gaat het om reglementen, die destijds buurtbrieven of 'gebuurkaarten' werden genoemd. Deze bevatten doorgaans door buurtbewoners zelf ontworpen bepalingen met betrekking tot omgangsregels, onderlinge hulp en de ordehandhaving in de buurt. In onder meer Den Haag, Delft en Utrecht moesten de regels ter goedkeuring aan het stadsbestuur worden voorgelegd.⁷ Dit was ook lange tijd in Leiden en Haarlem gebruikelijk, tot het stadsbestuur daar in respectievelijk 1593 en 1649 de verschillende buurtreglementen verving door een 'ge-

³ Le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie van Holland III*, 1043.

⁴ Pestel, *Commentarii de Republica Batava II*, 536 (geciteerd uit: Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 106 (noot 1)).

⁵ Roodenburg, 'Notaris en de erehandel', 368-369; Idem, 'Naar een etnografie', 242. Sluijter en Schmidt houden het midden (Sluijter & Schmidt, 'Sociale verhoudingen', 112). Vgl. Walle, *Buurthouden*, 78.

⁶ Buurten moeten niet verward worden met de grotere stadswijken, die hoofdzakelijk administratief van aard waren, zoals de Leidse bonnen, de Groningse kluften en de Bossche blokken (zie Walle, *Buurthouden*, 7; Pieck, 'Leidse buurten', 35).

⁷ Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 88; Wagenaar, 'Over buurten', 285vv, 301; Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 349; GAD, HS 38 B 154.

nerale ordonnantie op de gebuurten'.⁸ Van buurten in Amsterdam zijn geen statuten bewaard gebleven. Het is zelfs de vraag of daar buurtbesturen hebben gefunctioneerd.⁹ In Rotterdam bestonden ze in ieder geval wel, maar voor deze plaats zijn nauwelijks buurtarchieven overgeleverd.¹⁰ Van Leidse buurtcorporaties bestaat met betrekking tot de zeventiende eeuw nog slechts een handjevol archieven, waaronder twee kasboeken.

Mogelijk was het dit gebrek aan primaire bronnen dat veel negentiende-eeuwse historici ertoe bracht om bij hun onderzoek naar buurten uitsluitend gebruik te maken van observaties van tijdgenoten, zoals Le Francq van Berkheij. Deze auteur stak de lof-trompet over het 'oude' Leidse buurtleven van de zeventiende eeuw en vroege achttiende eeuw, dat in zijn tijd, het derde kwart van de achttiende eeuw, al nauwelijks meer zou bestaan. Met name J. ter Gouw en C.W. Wagenaar ontleenden veel van hun beschrijvingen aan hem. Net als Le Francq van Berkheij schilderden zij gebuurten als 'vrolijke' verenigingen van stadsbewoners, vol vertier en gezelligheid. Beiden verhaalden bijvoorbeeld hoe buurtbewoners zich verzamelden op walmuurtjes en banken om uit te rusten van het dagelijks werk, 'de mannen met een pijp tabak, de vrouwen met een handwerk, en niet zelden kwam de bierkroes er bij te pas, zodat men wel eens lang na het luiden der poortklok eerst aan slapen-gaan dacht.' De passage is vrijwel letterlijk uit de 'Natuurlijke Historie van Holland' overgenomen.¹¹

Het werk van jonkheer ridder A.G.A. van Rappard vormt in een aantal opzichten een uitzondering. Zijn artikel over Haagse gebuurten bevat nauwelijks nostalgische passages over een verloren paradijs.¹² Van Rappard beperkte zich tot een beschrijving van de reglementen van twee Haagse buurten, de Hofbuurt en de buurt van de Hoogstraat. Dit materiaal vulde hij aan met de ordonnanties van zestig andere gebuurten, die in afschrift zijn overgeleverd in enkele registers. Tot slot dook hij ook nog in de aantekenboeken of kasboeken van de Hofbuurt en de Hoogstraat. Een en ander resulteerde in een uitgebreide schets van Haagse buurten, die bovendien waar mogelijk was getoetst aan de praktijk. Toch stelde ook Van Rappard vooral het gezelligheidskarakter van buurten centraal door uitgebreid stil te staan bij buurtmaaltijden en onderlinge hulp bij begrafenissen. Aandacht voor geschilbeslechting door buurtheren, had hij nauwelijks.¹³

8 RAL, SAIL, inv.nr. 1216; RANH, SH, IE, XXI-358 (Loketkas LK 7-4-10-4). Vgl. Dorren, *Het soet vergaren*, 63; Idem, 'Communities within the community', 180; Pieck, 'Leidse buurten', 41vv; Van der Vlist, 'In Goeder vreden', 39,52.

9 Frijhoff (ca), *Geschiedenis van Amsterdam II*, 1, 229. Inwoners van Amsterdam hadden wel de vrijheid om bijeenkomsten te houden, maar buurtreglementen bestonden niet. Buren hadden alleen van overheidswege de plicht tot brandwacht (vgl. Roodenburg, 'Naar een etnografie', 221,222 (noot 11); Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam III*, 283).

10 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 119-121; Pieck, *Leidse buurten*, 37.

11 Ter Gouw, *De volksvermaken*, 534; Wagenaar, 'Over buurten', 282. Vgl. Le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie van Holland III*, 1045. Ook P.J. Blok greep in zijn magnum opus over de stad Leiden terug op de genoemde achttiende-eeuwse voorstellingen van het oude buurtleven, zonder nader in te gaan op buurtreglementen, kasboeken of justitiële archieven (zie Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad I*, p. 63; II, p. 7-9, 107; III, p. 5, 184-185, 288-289, 338-339).

12 Alleen aan het einde van zijn artikel stelt Van Rappard vast dat 'bij toenemende wijziging der maatschappelijke toestanden' het buurtgenootschappelijk leven meer en meer afnam en 'verflauwde' (zie Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 195).

13 Aan buurtmaaltijden en burenhulp bij begrafenissen wijdt Van Rappard respectievelijk 18 en 14 pagina's (p. 163-180; p. 181-195), terwijl geschilbeslechting en boetes er met 3 en 5 bladzijden bekaaid van af komen (p. 104-106; p. 154-158). Het gedeelte over geschilafdoening eindigt Van Rappard met: 'Doch wij willen deze aanhalingen niet vermeederen' (p. 106). Ook de paragraaf over boetes wordt abrupt beëindigd met: 'Wij vreezen reeds te lang bij dit strafregister te hebben stilgestaan' (p. 158).

De idee dat gebuurten ‘meant conflict as much as they meant community’, won pas enig terrein in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Toen herleefde het historisch onderzoek naar buurtcorporaties onder invloed van een toenemende aandacht voor microgeschiedenissen en een groeiende maatschappelijke belangstelling voor buurten.¹⁴ In 1982 verschenen zowel een artikel van G. Pieck over de buurten in Leiden als een boek van D. Haks over huwelijks- en gezinsleven in Holland. Pieck ging, nog enigszins in oude stijl, hoofdzakelijk in op de Leidse buurtreglementen en de totstandkoming ervan.¹⁵ Haks benadrukte echter als een van de eersten de sociale-controlefunctie van buurten. Hij had aandacht voor de boetes die buurtheren mochten heffen bij laakbaar gedrag van buurtbewoners, voornamelijk op huwelijksgebied, en de bemiddelingspogingen die zij konden ondernemen. Haks baseerde zich op Van Rappard, Ter Gouw en de buurtreglementen van Leiden en Haarlem. Of de buurten inderdaad de rechtbank ontlasten, zoals de bedoeling was, valt volgens hem niet goed te achterhalen.¹⁶

H.W. Roodenburg zette het onderzoek naar geschilbeslechting door buurtheren voort. In zijn artikelen maakt hij korte metten met de negentiende-eeuwse idyllische voorstellingen van de gebuurten. Niet de gemeenzaamheid, maar het onderlinge conflict was schering en inslag in de overvolle Hollandse steden. Daardoor waren allerlei vormen van controle nodig om de onderlinge ‘liefde’ en ‘vriendschap’ te bewaren. Het toezicht van buurtmeesters was er één van; daaraan vooraf ging de onderlinge controle in de straten, de stegen en de slopjes.¹⁷ Ook Roodenburg maakte bij zijn verkenningen hoofdzakelijk gebruik van De Parival en andere tijdgenoten. Alleen in zijn artikel over incest in Holland noemde hij twee casussen waarin heren van de gebuurte een rol speelden. In het eerste geval was echter van bemiddeling geen sprake, alleen van consultatie van de vinder, de penningmeester van de buurt. De tweede zaak betrof wel een voorbeeld van geschilbeslechting, waarin het hele buurtbestuur een incestslachtoffer en haar vader aan de tand voelde om de waarheid boven water te krijgen. Voor Roodenburg was dit het bewijs dat buurtheren een belangrijke functie hadden in het beslechten van de onderlinge conflicten tussen burens.¹⁸

L. Bogaers hield juist vast aan de gemeenzaamheid, als basis van de buurtcorporaties. Volgens haar vormen noties als ‘solidariteit’ en ‘lotsverbondenheid’ een betere insteek voor het onderzoek naar gebuurten dan ‘strategie’ en ‘conflict’. Zo centraal stond

¹⁴ Citaat uit Roeck, ‘Neighbourhoods’, 196. Voor een uiteenzetting van de bedoelde historiografische ontwikkelingen verwijst ik naar Frijhoff, ‘Publieke beschavingsoffensieven’, 93-96. Wat betreft de groeiende maatschappelijke belangstelling voor buurten en criminaliteitspreventie, zie o.m.: Interimrapport Commissie Kleine Criminaliteit (voorz.: H.J. Roethof) (Den Haag 1984); Eindrapport Commissie Kleine Criminaliteit (voorz.: H.J. Roethof) (Den Haag 1986) en V.d. Wurff, *Onveiligheidsgevoelens in de woonomgeving*, 1, 7-27.

¹⁵ Pieck, ‘Leidse buurten’, 35-51.

¹⁶ Haks, *Huwelijken en gezin in Holland*, 60-69.

¹⁷ Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, 229, 235-239, 241-242. In zijn proefschrift over kerkelijke tucht noemde Roodenburg buurten belangrijke instanties van sociale controle, maar hij doelde daarbij vooral op het door burens onderling uitgeoefend toezicht (Roodenburg, *Onder censuur*, 246-247, 277, 386). Vgl. Idem, ‘Freundschaft’; Idem, ‘Een verfoeilijke misdaad’; Idem, ‘Reformierte Kirchengemeinde’.

¹⁸ Idem, ‘Een verfoeilijke misdaad’, 69, 75. Roodenburg veronderstelt ten onrechte dat vindende vinders het equivalent waren van buurtheren (p. 69). Vinders waren penningmeesters die de buurtheer, deken genaamd, assisteerden (RANH, SH, IE, XXI-358 (Loketkas LK 7-4-10-4) art. 1 en 3. Vgl. Dorren, *Het soet vergaren*, 27, 33).

conflictbeheersing niet in de buurt, wat haar betreft. Veeleer draaide het om vriendschap, saamhorigheid en onderlinge hulp. Zij kwam ook maar één voorbeeld van geschilbeslechting tegen in de door haar bestudeerde Utrechtse buurtarchieven. Bogaers werkte deze zaak niet uit. Mogelijk bevatte het buurtboek in kwestie daarvoor te weinig details. Voor Bogaers is het gebrek aan gegevens over geschilbeslechting het bewijs dat het in buurten om heel andere zaken ging, zoals bevordering van het gemeenschapsgevoel. Alle taken van buurten waren daarop gericht. Het meest sprekende voorbeeld waren volgens haar de buurtmaaltijden. Daaraan besteedde ze, net als Le Francq van Berkheij, verhoudingsgewijs veel aandacht. Uit het buurtleven sprak voornamelijk 'plezier'. Burenruzies liet Bogaers daarom voor wat ze waren.¹⁹

K. Walle gaf geschilbeslechting door buurtheren wel een centrale plaats in de omgangscultuur in buurten. In zijn uitgebreide monografie over de geschiedenis van de Leidse gebuurten komt ordehandhaving ook als eerste van alle taken aan bod, vóór armenzorg en uitvaartverzorging. Walle meende dat buurtheren met een vriendelijk woord veel geschillen in de kiem hebben gesmoord. Maar ook hij baseerde die stelling hoofdzakelijk op achttiende-eeuwse literatuur, met name op het artikel uit de *Nederlandsche Spectator*. De buurtboeken die hij heeft bestudeerd, bevatten nauwelijks sporen van geschilbeslechtingsactiviteiten van buurtheren. Walle hield het erop dat de meeste ruzies mondeling moeten zijn afgedaan. Buurtheren stelden zich bovendien terughoudend op als het op bestraffing aankwam, aldus Walle.²⁰

Het speuren naar activiteiten van buurtheren in het algemeen en geschilbeslechting in het bijzonder, is geen sinecure. Van de ruim tweehonderd Leidse gebuurten is zoals gezegd nauwelijks materiaal overgeleverd. Voor de zeventiende eeuw zijn voorhanden: een tweetal kasboeken, enkele versies van de algemene keur op de gebuurten, een aantekenboek van een stadssecretaris aangaande de buurten, een register van buurtheren, enkele losse ingekomen stukken en allerhande resoluties van het stadsbestuur. Dat betekent dat ook in andere archieven moet worden gespeurd. Roodenburgs opmerking dat in Leiden vrijwel alle buurtboeken zijn bewaard gebleven, zal op een misverstand berusten.²¹

In het vervolg van het hoofdstuk staan de geschilbeslechtende taken van buurtheren centraal. Deze zullen worden bestudeerd tegen de achtergrond van hun andere activiteiten en de plaats die de heren innamen tussen de buurt, waaruit ze voortkwamen, en de stedelijke overheid, die hen had aangesteld en die hen opdroeg de orde in de buurt te handhaven. Allereerst wordt in de buurtkeuren onderzocht wat het stadsbestuur van de buurtheren verwachtte op het gebied van ordehandhaving. Vervolgens wordt ingegaan op de sociale achtergronden van de buurtheren, hun positie in de buurt en hun rol als intermediair tussen de burens en de stedelijke overheid. Tot slot wordt bekeken hoe de buurtheren hun in de keur centraal gestelde taken vervulden.

¹⁹ Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 340vv, 362.

²⁰ Walle, *Buurthouden*, 78.

²¹ 'Glücklicherweise sind [...] fast alle Nachbarschaftsbücher erhalten', aldus Roodenburg in 'Freundschaft', 13. Misschien doelt hij op de buurttegewijze bevolkingsregisters van 1762-1796, die wel vrijwel allemaal behouden zijn gebleven (RAL, SAIL, inv.nr. 6971-7151).

2.2 Geschilbeslechting in de Leidse buurtkeuren

2.2.1 Voorgeschiedenis en de buurtreorganisatie van 1593

Buurtheren in Leiden hadden ordehandhaving al vroeg in hun takenpakket. Uit aantekeningen van stadssecretaris Jan van Hout uit 1602 blijkt dat in de oudst bekende buurtbrieven van de stad onder meer bepalingen stonden over wat te doen bij ‘geschillen tussen man en wijf of anderen van de geburen’. Buren waren in die gevallen hun heer, en vaak ook zijn ‘raadsheren’ of ‘raden’ een boete verschuldigd. In de buurt ‘Prielij’, de enige waarvan Van Hout het middeleeuwse reglement volledig citeerde, bestond deze uit een ham van vijf pond. Overigens was de sanctie in ‘Prielij’ gereserveerd voor conflicten waarbij buren ‘ingeleijt’ waren, dat wil zeggen dat de betrokkenen huisarrest gekregen of gedwongen werden te logeren in een herberg tot ze zich met elkaar hadden verzoend. Helaas zijn geen details over de geschilbeslechtingsprocedures in ‘Prielij’ bewaard gebleven. Het is dus niet bekend of de buurtheren een actieve rol speelden bij het zogeheten ‘vredeleggen’. Volgens de keuren van Leiden waren alleen burgemeesters, schout en schepenen en leden van de vroedschap hiertoe bevoegd. Maar C.N.W.M. Glaudemans laat zien dat in Holland in de loop van de Middeleeuwen ook gerechtsbodes en herbergiers een vrede mochten opleggen.²² Het is de vraag of buurtheren eveneens over voldoende gezag beschikten om als vredelegger op te treden. Ze hadden in ieder geval een centrale positie in de buurt. Zo traden ze bijvoorbeeld op als eisers in civiele processen die de hele buurt aangingen.²³

Ordehandhaving vormde zeker niet het voornaamste bestaansrecht van de eerste buurtcorporaties. De gebuurten hadden vooral een sociale functie. Ze organiseerden buurtmaaltijden, allerlei feesten – let op de vaak carnavaleske namen van de corporaties – en, belangrijker nog, reguleerden de onderlinge hulp. Daaraan ontstond behoefte toen de steden in de loop van de Middeleeuwen groter werden en de buurtverhoudingen van karakter veranderden. Buren gingen er steeds vaker toe over om informele regelingen vast te leggen in voorschriften. Het reglement van ‘Prielij’ is daar een voorbeeld van. Het stuk is een lange opsomming van allerlei burenplichten. Zo moesten de geburen een ham offeren bij een eerste mis van een priester, bij de koop of verkoop van een huis en een huwelijk. De nabestaanden van een buurtbewoner die door de gebuurte was begraven werden geacht een vat bier te schenken. Buren die verstek lieten gaan bij een uitvaart waren de buurt twaalf penningen verschuldigd. Pas in het laatste artikel komt de boete bij vredeleggingen wegens twist en geschillen aan bod. Die plaats is illustratief voor de positie van geschilbeslechting binnen de taken van de buurt.²⁴

²² Glaudemans, *Om die wrake wille*, 310, 313-315; Van Caenegem, *Strafrecht in Vlaanderen*, 257-280.

²³ Zie bijvoorbeeld: De Blécourt & Wijs, *Kenningboek der stad Leiden*, 118 en Osinga & Gelinck, *Kenningboek der stad Leiden*, 10. Vgl. Van Caenegem, *Strafrecht in Vlaanderen*, 243-250, 270-306.

²⁴ Roeck, ‘Neighbourhoods’, 201. Voor het reglement van ‘Prielij’, zie RAL, SAIL, inv.nr. 1220, p. 35a. De buurtbrief van ‘Prielij’ dateert van zeventien november 1473. Walle meent dat het stuk de oudste buurtordonnantie van Leiden is. Volgens hem nam Van Hout het stuk ook daarom op in zijn besognes (Walle, *Buurthouden*, 22, 25-26). Dit wordt echter niet bevestigd door Van

De Leidse overheid bemoeide zich aanvankelijk weinig met de gebuurten. In de loop van de zestiende eeuw veranderde dat. Onder invloed van de economische malaise en dreigende onrust probeerde het stadsbestuur de corporaties meer en meer om te vormen tot een soort uitvoeringsinstanties. In 1547 bepaalde de Leidse overheid dat buurtheren iedere nacht twee wachtlopers moesten aanstellen.²⁵ Vanaf 1564, het jaar waarin Jan van Hout als stadssecretaris werd aangesteld, dienden heren van de gebuurten alle vreemdelingen in hun buurt aan te geven. De ordonnantie vond echter weinig gehoor en moest meerdere keren afgekondigd worden.²⁶ Bij het ronselen van manschappen in de buurten ter verdediging van de stad in december 1572 bleven buurtheren opnieuw 'in gebreke'.²⁷ Deels kwam dit door onwil om de nieuwe taken op zich te nemen. Daarnaast zaten veel buurten in die tijd eenvoudigweg zonder heer als gevolg van de vele epidemieën en oorlogshandelingen.²⁸ Op deze manier was het dus nauwelijks mogelijk om buurten in te zetten voor het stadsbelang. Stadssecretaris Jan van Hout wilde daar verandering in brengen.

In 1577 presenteerde Van Hout een rapport waarin hij een vergaande hervorming van de stedelijke armenzorg voorstelde.²⁹ Hij drong aan op een centralisatie van de bestaande armenzorginrichtingen en een fusie van de stedelijke en gereformeerde bedeling. Tegelijk pleitte hij ook voor een reorganisatie van de Leidse buurtcorporaties. Van Hout wilde namelijk, in lijn met de eerder genoemde bepalingen, dat buurtheren alle nieuwe armen in hun gebuurte zouden aangeven bij het stadsbestuur. Ook moesten ze erop toezien of de bedelden er wel een fatsoenlijke levenswandel op na hielden. Buurtheren dienden zo te voorkomen dat de stad aalmoezen zou uitreiken aan werkschuwe types en bedelaars. Alleen eerlijke armen, zoals wezen, weduwen, leprozen en kraamvrouwen kwamen volgens Van Hout nog voor ondersteuning in aanmerking. De stadssecretaris zag echter in dat gebuurten ook deze keer niet zomaar zouden meewerken aan zijn plannen. De corporaties waren daarvoor in zijn ogen te zeer onbeheersbaar geworden. Hij vroeg het stadsbestuur daarom om de buurten te mogen verkleinen en opnieuw in te delen. En natuurlijk zou in iedere buurt een geschikte heer aangesteld moeten worden.³⁰

Houts aantekeningen in het ontwerpkeurboek (RAL, SAI, inv.nr. 10, p. 348). De buurtbrief oogt als een schertsoorkonde, waarin de verhoudingen in de buurt feodaal worden voorgesteld. Vermoedelijk is het geschreven ter gelegenheid van een omkeringsfeest, waarbij de buurt een maaltijd hield (vgl. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511, 175,176*; Van der Vlist, 'In Goeder vreden', 43). Helaas is niet meer na te gaan of Van Hout de brief correct heeft geciteerd. Gezien zijn rederijderskwaliteiten kan hij met de tekst aan de haal zijn gegaan (Brinkman, *Dichten uit liefde*, 81vv,93,107). Desondanks lijkt het stuk echt bestaan te hebben, omdat bewoners er in 1621 zelf naar verwezen (RAL, SAI, inv.nr. 1216, p. 54v,56).

²⁵ RAL, SAI, inv.nr. 388, p. 148; Brand, 'Charitatieve zorg', 148-149; Downer, *Financiële toestand*, 17; Posthumus, *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie I*, 370,375. Zie voor soortgelijke bepalingen in andere steden: Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 343-344; Deceulaer, 'Implicaties van de straat', 137.

²⁶ RAL, SAI, inv.nr. 388, p. 257-257v. De bepaling werd in 1565, 1567, 1569, 1571 en 1577 herhaald.

²⁷ Idem, inv.nr. 389, p. 49v.

²⁸ Ibidem, p. 24. In 1574 werden buurten waar 'mits afsterven of vertrecken' geen heer meer was, gesommeerd deze binnen 24 uur te kiezen (Idem, p. 170).

²⁹ Hoewel het rapport officieel door een commissie is geschreven, is algemeen geaccepteerd dat het stuk uit de koker van Jan van Hout komt. Zie Sluijter & Schmidt, 'Sociale verhoudingen', 119; Koppenol, *Leids heeal*, 52; Prinsen, 'Een rapport over armenzorg', 72. Vgl. Ligtenberg, *Armenzorg te Leiden*, 3-8, 299.

³⁰ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 153-155.

Het armenrapport bleef niet bij een voorstel. Nog hetzelfde jaar kwam er een college van aalmoezeniers dat onder de directe verantwoordelijkheid van de stedelijke overheid viel. In de jaren tachtig en negentig werden bovendien de gasthuizen samengevoegd en de verordeningen tegen bedelarij aangescherpt.³¹ Met de buurtreorganisatie verliep het echter minder vlot. Van Hout kreeg van het stadsbestuur in 1593 de opdracht om in één keer af te rekenen met de 'ongeregeldheid en wangeschiktheid' en de buurtheren tot nut van de stad in te zetten.³² De stadssecretaris maakte daarop een inventarisatie en telde drieënzeventig buurten. Gemiddeld hadden die een grootte van zesendertig huizen, met een gemiddelde afwijking van vijf. Van Hout vond dat veel te groot. Hij ontwierp tot twee keer toe een nieuwe indeling, met kleinere buurten, maar steeds haalde hij bakzeil bij het stadsbestuur. Vermoedelijk vormden de kosten van de operatie een barrière.³³ De Leidse overheid gaf uiteindelijk in 1602 de voorkeur aan gecontroleerde opdelingen, die door de buurtheren zelf moesten worden aangevraagd. Van Hout trok hieruit de bittere conclusie dat het stadsbestuur kennelijk helemaal geen orde in de chaos wilde. Verongelikt besloot hij zijn aantekeningen dat het allemaal zonde van zijn tijd was geweest.³⁴

2.2.2 De algemene buurtkeur

Van Hout kwam niet alleen met voorstellen voor een nieuwe buurtorganisatie, maar ook met een nieuwe, algemene keur die alle bestaande buurtreglementen zou vervangen. Deze trad in maart 1593 in werking. De ordonnantie was meer dan zomaar een samenvatting van alle buurtbrieven die Van Hout in zijn archief had teruggevonden.³⁵ Het stuk verwoordde in vrijwel ieder artikel de ambitie van de stadssecretaris om de buurten het stedelijk belang te laten dienen. Al in de eerste regel onderstreepte Van Hout dat de corporaties een soort onderafdeling van het stadsbestuur moesten worden. Aan het hoofd ervan moest in iedere geboorte een heer worden aangesteld, gekozen door het stadsbestuur, die de overheid representeerde. De buurtkeur kreeg twee kerntaken. Allereerst hoorde hij erop toe te zien dat alle buurtbewoners in harmonie met elkaar samen leefden. Hij moest dus spanningen in de buurt zien te voorkomen. Daarmee ging de buurtkeur verder dan de oude buurtreglementen waarin ruziënde burenen hun heer een boete moesten betalen. Ten tweede kreeg de buurtkeur de opdracht om op armen in zijn buurt te letten en ervoor te zorgen dat ze op tijd hulp kregen van de stedelijke aalmoezeniers. Hier sloot de nieuwe ordonnantie aan bij het armenrapport. Eerdere Leidse buurtbrieven lijken niets op het gebied van armenzorg te

³¹ Koppenol, *Leids heeal*, 57-61; Ligtenberg, *Armenzorg te Leiden*, 304-305.

³² RAL, SAIL, inv.nr. 1220, p. 8.

³³ Ibidem. Vgl. Idem, SAIL, inv.nr. 10, p. 347. In 1593 stelde Van Hout een verdeling in 117 buurten voor met gemiddeld 18 huizen. De tweede keer, in 1602, ontwierp hij 176 buurten met elk zo'n 27 huizen. De stad was inmiddels gegroeid van ruim 12.000 tot bijna 26.000 inwoners. Voor de kosten van Van Houts plannen zie Walle, *Buurthouden*, 51 noot 159.

³⁴ RAL, SAIL, inv.nr. 10, p. 348v.

³⁵ Van Hout heeft met veel zorg de toenmalige archieven van het stadsbestuur beheerd (Van Maanen, *Stadsarchief van Leiden*, xxxiv). Hij had zich onder meer tot doel gesteld om een volledige uitgave van oude stadsprivileges en charters te verzorgen. Speciaal voor dit doel ontwierp hij een nieuwe archiefindeling en conserveerde hij documenten door ze te laten overschrijven (Koppenol, *Leids heeal*, 37,38,176).

hebben geregeld. Wel waren armen in 'Prielij' vrijgesteld van een bijdrage aan de buurtkas na een huwelijk of begrafenis.³⁶

In de overige bepalingen van de keur werkte Van Hout het takenpakket van de buurtheer verder uit. Bij een burenruzie moest de heer proberen om met twee of meer door hem gekozen buurtbewoners te bemiddelen en de betrokkenen zo snel mogelijk te verzoenen. Pas als dat niet lukte, mochten de strijdende partijen hun zaak bij de rechter ahangig maken. Dit kostte hen dan wel twee gulden of een ham van twaalf pond. De stadssecretaris paste de buurtheer hiermee in in het nieuwe stedelijke beleid om de rechtbank te ontlasten.³⁷ Echtelijke ruzies die in de buurt voor opschudding zorgden, diende de heer te bestrijden met fikse boetes. Een man die zijn vrouw sloeg kon rekenen op het betalen van een ham van vijftien pond of twee en een halve gulden; een vrouw was in het omgekeerde geval zelfs het dubbele kwijt. Op een vechtpartij tussen burens stond vierentwintig stuivers. De harmonie in de buurt werd verder bevorderd door de al in de buurtbrief van 'Prielij' genoemde burenhulp bij het waken, afleggen, dragen en begraven van overleden buurtbewoners. Ook werd de mogelijkheid tot het houden van een buurtfeest of 'hoven' opgehouden. Over zo'n feest moest de buurtheer beslissen. Hij keek of er genoeg geld was binnengekomen. De inkomsten van buurten bestonden uit boetes en heffingen op het kopen van huizen, huwelijken en begrafenissen.³⁸

Ten aanzien van het assisteren van de aalmoezeniers werd de buurtheer opgedragen om een register bij te houden. Daarin moest hij namen, toenamen, beroep en kinderen van alle buurtbewoners noteren. Iedereen die zich nieuw in een buurt vestigde, moest zich binnen acht dagen bij de heer melden. Van Hout had de registers, waarin alles moest worden opgeschreven, voor iedere buurt klaargemaakt. Hij leek het de buurtheren dus zo makkelijk mogelijk te willen maken. Maar al in 1602 moest de stadssecretaris tot zijn verontwaardiging constateren dat de heren zich weinig van zijn plannen hadden aangetrokken. Geen enkele heer had een register bijgehouden. In plaats daarvan hadden ze zich beperkt tot 'spelen' en 'hoven', aldus de stadssecretaris. Het stadsbestuur leek zich daarbij neer te leggen, maar verbond daar nog niet direct conclusies aan. Pas in 1658 verdween de registratietak uit de buurtkeur. Wel bleef de opdracht gehandhaafd om toe te zien dat niemand door armoede zou 'vergaan'. Daarmee hielden de buurtheren verantwoordelijkheid voor de armenzorg in de buurt.³⁹

De buurtkeur zou tot aan het einde van de achttiende eeuw van kracht blijven. Tussendoor actualiseerde het stadsbestuur sommige bepalingen en voegde het hier en daar een nieuw artikel in. Zo kregen buurtheren in 1664 toezicht op de handhaving van de 'keure van de pest', die in september van dat jaar werd afgekondigd. De meeste regels van die keur bestonden al sinds de begrafenisreglementen van 1603. De controlerende taak van de buurtheren was nieuw. Zij moesten erop toezien dat woonlagen waar zich een pestdode had bevonden veertien dagen lang gesloten bleven voor nabestaanden of klanten. De kamers mochten bovendien acht weken lang niet worden verhuurd.

³⁶ RAL, SALL, inv.nr. 16, p. 58v (4-3-1593); Idem, inv.nr. 1220, art. 1. Vgl. Brand, 'Sociale omstandigheden', 133.

³⁷ Zie hoofdstuk 1, par. 1.2.1 en hoofdstuk 7, par. 7.1.1.

³⁸ Idem, inv.nr. 1220, p. 2-5, art. 2, 4, 6, 7, 9-21.

³⁹ RAL, SALL, inv.nr. 10, p. 348v; Idem, inv.nr. 12, p. 103, art. 1.

Bij herhaalde overtreding van deze regel, moest een buurtheer de persoon in kwestie voor de burgemeesters dagen.⁴⁰ Een blik in de kladresoluties van de Leidse burgemeesters leert dat buurtheren inderdaad mensen hebben aangegeven.⁴¹ Verder werden de heren van de gebuurten ingeschakeld bij het indammen van het aantal bezoekers van het pesthuis. Alleen directe familie mocht het pesthuis in, zo bepaalde het stadsbestuur op eenentwintig juli 1664. Bezoekers konden hun verwantschap aantonen door middel van een door hun buurtheer ondertekende voorgedrukte attestatie.⁴² Buurtheren gaven de briefjes massaal af, tot wanhoop van het stadsbestuur.⁴³

Interessant is een aanvulling op de generale buurtkeur van één december 1667, waarin heren van de gebuurten, samen met hun raadslieden of 'raden', de mogelijkheid kregen om in conflicten tussen buurtbewoners een scheidsrechterlijke uitspraak te doen. Zij mochten degenen die schuldig waren aan een ruzie of die zich slecht hadden gedragen veroordelen tot een boete van maximaal twaalf stuivers. De toevoeging staat niet alleen in de kantlijn ter hoogte van het artikel over buurttwisten, maar ook aan het einde van de buurtkeur, waarmee het belang van de wijziging wordt onderstreept. Op de uitvoering van deze mandaatwijziging zal verderop nader worden ingegaan. Hier kan nog worden opgemerkt dat min of meer gelijktijdig ook het aantal zittingsdagen van het college van vredemakers werd uitgebreid. Beide maatregelen duiden op toegenomen spanningen in de stad, onder meer als gevolg van het onverminderd hoge inwonertal en de stijgende woningnood. Door zoveel mogelijk kwesties al in een vroeg stadium af te laten handelen, hoopte het stadsbestuur te voorkomen dat Leiden in bestuurlijk en juridisch opzicht zou vastlopen.

Uit het voorgaande blijkt dat rond het midden van de zeventiende eeuw de controlefunctie van heren van de gebuurten werd uitgebreid. Ook hun administratieve taken namen toe. Het buurtleven zelf werd in 1652 aangepakt. Vanaf dat jaar moesten buurten via hun heer het stadsbestuur toestemming vragen om te 'hoven' of een gezamenlijke maaltijd te houden. De overige regels aangaande buurtmaaltijden waren in 1658 nog gelijk aan die van 1593. Buurten dienden het hoven voor tien uur 's avonds te beëindigen. Tijdens het hoven gesloten transacties mochten, als men spijt zou krijgen, de volgende dag met het aanbieden van wijn of een andere drank worden tenietgedaan. Wie gedurende de bijeenkomst anderen beledigde, moest door de heer worden weggestuurd. Alleen na een spijtbetuiging kon hij of zij weer worden toegelaten. In 1670 werden de regels voor buurtmaaltijden opnieuw verscherpt. Zo bepaalde het stadsbestuur dat de corporaties pas toestemming tot hoven kregen als zij eenzede van hun kas afstonden aan het armenweeshuis. Bovendien mocht het feest niet langer dan twee dagen duren. Naar alle waarschijnlijkheid achtte de overheid deze laatste bepaling belangrijker dan de eerste, want toen in 1682 de zesde penning werd ingetrokken, bleef de beperking van het hoven tot twee dagen staan.⁴⁴

⁴⁰ Idem, inv.nr. 79, p. 1v.

⁴¹ Idem, inv.nr. 249 (2-7-1664; 5-7-1664; 6-7-1664; 8-7-1664; 12-7-1664; 13-7-1664; 23-7-1664).

⁴² Ibidem (21-7-1664); Idem, inv.nr. 155 (21-7-1664).

⁴³ Tot twee keer toe moest het stadsbestuur de buurtheren oproepen om de briefjes 'spaarzamer' af te geven (RAL, SAII, inv.nr. 249 (30-10-1664) en (31-10-1664). Vgl. RAL, SAII, inv.nr. 155 (28-11-1664).

⁴⁴ RAL, SAII, inv.nr. 12, p. 103, amptiatie bij 3e artikel.

Leiden ging ver in het ingrijpen in het buurtleven. In andere steden was die bemoeienis minder groot. Buurten lijken in Den Haag, Delft, Utrecht en Haarlem niet als nieuwe bestuurslaag aan de onderkant van de stedelijke hiërarchie te zijn beschouwd.⁴⁵ Het is de vraag in hoeverre in Leiden norm en praktijk met elkaar overeenkwamen. Hielden burenen en buurtheren zich aan die nieuwe regels? Uit onderzoek van C. Hoffman naar buurten in Duitsland blijkt dat de corporaties niet zo meegaand waren. Buurtbewoners schikten zich alleen wanneer ze daar zelf voordeel bij hadden.⁴⁶ H. Deceulaer trok dezelfde conclusie in zijn onderzoek naar gebuurten in Gent. Hij toonde aan dat nauwelijks sprake was van eenrichtingsverkeer.⁴⁷ Hoe dit in Leiden was, kan het best worden onderzocht aan de hand van de activiteiten van de buurtheren. Zij vertegenwoordigden hun buurt naar het stadsbestuur toe. Andersom representeerden zij de stedelijke overheid. Wie hen niet respecteerde, riskeerde vervolging. Verder werden de heren geacht toe te zien op de handhaving van de buurtkeur. Wie waren deze heren en waarop berustte hun gezag?

2.3 Buurtheren

2.3.1 De verkiezing van buurtheren

Het uit handen geven van de buurtheerverkiezing was een nieuwe ervaring voor de gebuurten. Tot 1593 hadden buurtbewoners hun heren zelf kunnen kiezen. Meestal brachten ze daar het stadsbestuur niet eens van op de hoogte. Sommige buurten zagen zelfs af van verkiezingen. Na de invoering van de algemene buurtordonnantie veranderde dat. Voortaan moesten buurten uit hun midden drie kandidaten naar voren schuiven, waaruit het stadsbestuur vervolgens een keuze maakte. Uit de registers van aanstellingen van heren van de gebuurte blijkt dat ze hieraan inderdaad gehoor hebben gegeven. Na het wegvallen van een heer, door overlijden, verhuizen of anderszins, volgde vrijwel steeds de nominatie van nieuwe kandidaten.⁴⁸ Het aanwijzen van geschikte opvolgers gebeurde tijdens een buurtvergadering van alle mannelijke burenen, zowel huurders als huiseigenaren. Een kandidaat moest in de buurt wonen en huiseigenaar zijn.⁴⁹ Op zich niet verwonderlijk, omdat huizenbezitters over het algemeen

⁴⁵ Zie bijlage 1.

⁴⁶ Hoffman, 'Nachtbarschaften', 188. Vgl. Idem, 'Social control and the neighborhood', 324.

⁴⁷ Deceulaer, 'Stadsbestuur', 18-25.

⁴⁸ Tussen 1664 en 1668 vonden 224 buurtheerverkiezingen plaats, waarbij dus 448 buurtheren waren betrokken (er was steeds sprake van een voormalige heer en een nieuwe heer). Van de gewezen heren was ruim 63% overleden; 18,5% verhuisde. Van 12,5% is de reden van een buurtheerverkiezing niet gegeven. De overige heren waren bijvoorbeeld 'geëxcuseerd', doorgaans wegens hoge ouderdom (3,3%). In een ander geval was sprake van bevordering. Zo vertrok Karel Pietersz. De Pecker uit de buurt 'Nazareth', omdat hij was aangesteld als binnenvader in het Sint Catharijnengasthuis. Twee heren werden uit hun ambt gezet wegens faillissement. Zo nu en dan waren er problemen om buurtheren te vinden. Zo kwam 'Corte Vest' in 1656 niet verder dan twee genomineerden (RAL, SAIL, inv.nr. 1217 (11-5-1656)). Het 'Keizerrijk van Constantinopolen' stelde de verkiezing zelfs twee jaar uit (Idem, inv.nr. 250 (26-5-1665; 13-6-1665)). Het 'Keizerrijk van Warmont' stelde daarentegen in 1666 negen kandidaten voor (Idem inv.nr. 1217 (15-7-1666)). Vermeldenswaardig is in dit verband nog de buurt 'Oost Colevelt' die de uit haar midden vertrekkende buurtheer niet wilde ontslaan omdat er geen geschikte opvolgers waren (Idem inv.nr. 250 (3-6-1665)).

⁴⁹ RAL, SAIL, inv.nr. 1221, resp. 3d en 3c.

langer op een bepaalde plaats bleven wonen, dan huurders die vaak in mei of november, na het aflopen van hun contract, verhuisden. Eigenaren betaalden bij toetreding tot een buurt ook het meeste geld. Verder was het natuurlijk handig als de nieuwe buurtheer enige status en vermogen had. Dat vergemakkelijkte het uitoefenen van gezag en het bemiddelen bij geschillen tussen burenen.⁵⁰

Gebuurten maakten van buurtheerverkiezingen doorgaans een feestelijk dagje, zoals blijkt uit kasboeken van de buurten. Op 30 mei 1665 gaf het 'Prinsdom van Letterrijk' – de naam verwijst naar de Latijnse school die in de buurt stond – ruim vijftwintig gulden uit voor de 'vertering' tijdens het kiezen van een opvolger voor buurtheer Joris Verburch. Tien jaar later spendeerden de buurtbewoners bij eenzelfde gelegenheid vrijwel evenveel. Het geld ging voornamelijk op aan bier, wijn, kaarsen, tabak en pijpen.⁵¹ In het minder gegoede 'Billenburg', de voormalige hoerenbuurt, gaven burenen slechts de helft uit. Daar ontbraken wijn en tabak.⁵² De vergaderingen vonden plaats op een centrale plek in de buurt. Zo kwamen de burenen van het 'Prinsdom van Letterrijk' bijeen in de herberg 'De Voorste Doelen'. In 'Billenburg' hield men de samenkomsten in 'De Gulden Wagen'. In Haarlem daarentegen vergaderden alle gebuurten doorgaans op de stedelijke doelen.⁵³ Opvallend is verder dat buurtsamenkomsten in Leiden op vrijwel alle dagen van de week plaatsvonden, ook op zondag, terwijl in bijvoorbeeld Utrecht onder geen beding op zon- en feestdagen mocht worden 'geteerd'.⁵⁴

Tijdens de verkiezingen trokken de buurtraden zich terug in een kamertje en ontvingen daar één voor één de stemgerechtigde burenen. Vervolgens stelden zij de uitslag op.⁵⁵ In veruit de meeste gevallen resulteerde dit in een lijstje van drie kandidaten, zoals het stadsbestuur had bevolen. Maar soms staakten de stemmen. In dat geval konden buurtraden het aantal genomineerden uitbreiden. Vandaar dat in acht procent van de verkiezingen vier tot negen namen in de buurtregisters staan. De kandidaten werden daarna aan het stadsbestuur bekendgemaakt, inclusief het aantal stemmen dat op hen was uitgebracht. Hiervoor betaalde de buurt zeven schellingen. Binnen twee weken volgde de uitslag.⁵⁶

Meestal nam de Leidse overheid de voorkeur van de buurt over. Toch week het stadsbestuur daar in de periode 1664-1668 in bijna dertig procent van de buurtheerverkiezingen vanaf. Waarom is niet altijd duidelijk. Zo lijken verwantschapsrelaties met voorgaande heren niet van doorslaggevende betekenis te zijn geweest.⁵⁷ Het vermogen van de

⁵⁰ Merry, 'Bemiddeling', 369-371, 377-378; Horwitz, *The logic of social control*, 135, 136; Castan, 'Arbitration of disputes', 238-242. Vgl. Pieck, 'Leidse buurten', 39.

⁵¹ RAL, SAI, inv.nr. 6959 (30-5-1665) en idem (12-9-1675).

⁵² In 1670 werd bijna 11 gulden verteerd, in 1671 bijna 14 gulden en in 1679 ruim 12 gulden. Zie RAL, SAI, inv.nr. 6960 (8-7-1670; 22-4-1671; 1-10-1679). Voor 'Billenburg' als hoerenbuurt, zie: Koppenol, *Leids heeal*, 221; Knappert, 'Uit het Leidse volksleven', 24-25.

⁵³ Zie RAL, SAI, inv.nr. 6959 (27-7-1651; 11-8-1654; 12-12-1657; 1-2-1662; 9-2-1665; 30-5-1665; 6-7-1665) en Idem, inv.nr. 6960 (20-11-1670; 1-5-1671). Vgl. Idem, inv.nr. 1216, p. 23, 24. Zie ook Dorren, *Soet vergaren*, 43. In Den Haag was het in eigen buurt hoven gebruikelijk, hoewel ook daar van de Doelen gebruik werd gemaakt (Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 166).

⁵⁴ Bogaers, 'Een kwestie van macht', 116. Zowel 'Billenburg' als 'Prinsdom van Letterrijk' vergaderden op alle dagen van de week, behalve vrijdag. Men had een lichte voorkeur voor dinsdag en woensdag.

⁵⁵ Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 190.

⁵⁶ Zie RAL, SAI, inv.nr. 1221 stuk 3d; idem, inv.nr. 6960 (8 juli 1670).

⁵⁷ Slechts in drie gevallen tussen 1664 en 1668 was een direct familielid genomineerd om zijn vader of broer op te volgen. Steeds was de familie favoriet bij de buurt. Toch passeerde het stadsbestuur in een van die keren een zoon die als eerste stond genoemd en verving hem door iemand anders van de lijst.

kandidaten speelde mogelijk wel een rol. Helaas kan dit niet goed worden onderzocht. Alleen van 1674 zijn belastinggegevens van de tweehonderdste penning geautomatiseerd toegankelijk. Daarin kan maar dertig procent van alle nieuwe heren tussen 1664 en 1668 worden teruggevonden. Zij hadden in 1674 een gemiddelde aanslag van zo'n drieëntachtig gulden. Dat houdt omgerekend een vermogen in van zo'n veertienduizend gulden.⁵⁸ Het gemiddeld vermogen van de heren die niet de eerste keuze van de buurt waren, maar die desondanks toch door het stadsbestuur werden gekozen, bedroeg omgerekend ruim dertienduizend gulden.⁵⁹ Slechts in negen gevallen kon het vermogen van deze laatste groep worden vergeleken met dat van eveneens naar voren geschoven kandidaten. Vijf keer was sprake van een groter vermogen dan dat van de favoriet van de buurt.⁶⁰

Tabel 2.1 Aanslagen en vermogensklassen van de buurtheren en overige genomineerden (1664-1668) bij buurtheerverkiezingen aan de hand van de tweehonderdste-penningkohieren van 1674 in nominale en relatieve aantallen, afgezet tegen het totaal aantal aangeslagenen.

Vermogen	Aantal buurtheren		Aantal overige genomineerden		Aantal aangeslagenen in 1674	
	N	%	N	%	N	%
0-1000	10	15	9	18	430	26
1000-2000	14	21	3	6	352	21
2000-3000	3	5	6	12	157	9
3000-4000	7	11	1	2	134	8
4000-5000	2	3,0	5	10	68	4
5000-6000	5	8	6	12	90	5
6000-7000	0	0	1	2	26	2
7000-8000	2	3	1	2	53	3
8000-10000	0	0	4	8	66	4
10000-12000	1	2	0	0	51	3
12000-20000	8	12	6	12	96	6
20000-30000	6	9	7	14	55	3
30000-*	8	12	1	2	93	6
Totaal	66	100	50	100	1671	100

Bron: Peltjes, *Leidse Lasten*; RAL, SAII, inv. 1217.

⁵⁸ De aanslagen werden vastgesteld op 5% van het vermogen. In 1672 werd besloten de aanslagen van de vermogens boven de 3000 gulden met een zesde te verhogen. Deze vermogens zijn dus te reconstrueren door de aanslagen met een zevende te verminderen en vervolgens met 200 te vermenigvuldigen (vgl. Peltjes, *Leidse lasten*, 11). Rekeninghoudend met deze bepaling, kan het gemiddeld vermogen worden vastgesteld op f 14.252,53. Overigens zat 32% van de heren van wie het inkomen bekend is boven dit gemiddelde. Aangezien dit behoorlijk hoge inkomens waren, vertekenen zij de uitkomst enigszins.

⁵⁹ Van de 224 nieuwe buurtheren die tussen 1664 en 1668 hun intrede deden, kon van 66 het vermogen worden vastgesteld. Veertig daarvan waren eerste keus, vijftien tweede keus en elf derde keus.

⁶⁰ In één geval viel het inkomen van alle genomineerden te achterhalen met behulp van de geautomatiseerde tweehonderdstepenningkohieren van 1674. Op 4 juli 1665 werd Samuel de Koninck gekozen boven de favoriete Frans van Cingelshouck en de als derde genomineerde Isaack Hanedoes. De nieuwe heer was aangeslagen voor 350 gulden, terwijl Van Cingelshouck en Hanedoes voor respectievelijk 58 gulden en 35 gulden waren belast.

De welgesteldheid van een kandidaat was in ieder geval een voorwaarde om voor een nominatie door de buurt in aanmerking te komen. Bovengemiddelde bezittingen maakten een heer ook voor de rijkere buurtbewoners aanvaardbaar. Zowel de uiteindelijk verkozen heren als de overige genomineerden bezaten voor zover kan worden nagegaan een bovengemiddeld ruim vermogen. Hun gezamenlijke gemiddelde aanslag van bijna zeventig gulden lag ver boven die van de overige Leidse belastingbetalers.⁶¹ Toch lijken de series van de tot buurtheer gekozen mannen en de overige Leidse belastingbetalers wel op elkaar, zoals is te zien in tabel 2.1. Het totaal aantal aangeslagen personen in 1674 en de buurtheren zijn verhoudingsgewijs gelijkwaardig verdeeld over de verschillende vermogenscategorieën. Alleen de laagste en de hoogste klassen geven een verschil te zien. Zowel de buurtheren als de overige genomineerden zijn minder goed vertegenwoordigd in de laagste vermogenscategorie en beter in de groepen met een vermogen van twaalfduizend gulden en meer.⁶²

In hoeverre kwamen de beroepen van de heren overeen met die van de overige aangeslagen Leidenaren? Vormde, met andere woorden, beroep een doorslaggevende factor bij de buurtheerkeuze van het stadsbestuur? Van honderddrie heren is met behulp van ondertrouwregisters met enige zekerheid het beroep te achterhalen. De volgende beroepen kunnen twee of meer keren worden aangetroffen:

Tabel 2.2 Beroepen van buurtheren die konden worden gevonden met behulp van de ondertrouwregisters. Vermeld zijn de beroepen die twee keer of vaker zijn aangetroffen.

Beroep	N	Beroep	N
Bakker	9	Saaidrapier	3
Koopman	6	Schilder	3
Saaiwerker	6	Dekendrapier	2
Lakendrapier	4	Doctor medicinae	2
Notaris	4	Greinreder	2
Brouwer	3	Greinwerker	2
Kleermaker	3	Scheepmaker	2
Lakenbereider	3	Stoeldraaier	2
Lakenwerker	3	Warmoesier	2

De hoge score van bakkers, notarissen, lakendrapiers en kleermakers komt nagenoeg overeen met de positie van deze beroepen op de lijst van meest voorkomende beroepen in 1674, afgaande op de kohieren van de tweehonderdste penning. Opvallend is het relatief kleine aantal leden van de stedelijke overheid dat in de periode 1664-1668 tot

⁶¹ In 1674 bedroeg de gemiddelde aanslag van de tweehonderdste penning in Leiden 41 gulden.

⁶² Buurten in de rijkere bonnen (hoofdzakelijk Leidse benaming voor administratieve stadswijken) hadden over het algemeen ook heren van groot vermogen. Vermogende heren in de wat armere bonnen representeerden een betrekkelijk rijke buurt. Buurten waar tussen 1664 en 1668 een heer was aangesteld met een vermogen dat boven het bngemiddelde lag, werden ook daarna geleid door iemand met een relatief groot kapitaal.

buurtheer werd gekozen. Maar één schepen kon worden genoteerd terwijl drie burgemeesters, drie schepenen en vier leden van de vroedschap – ook wel Veertigen genaamd – waren genomineerd.⁶³ Geheel afwezig waren de Leidse geestelijk leiders, van welke gezindte dan ook. Het buurtheerschap van dominee Van de Kastele in 1782 van ‘Vredendriek’ is daarom des te opvallender.⁶⁴ Advocaten en professoren schitterden naar verhouding ook door afwezigheid; er werden er respectievelijk vier en twee genomineerd, maar van beide categorieën werd er slechts eentje verkozen. En daarmee waren de zes hoogst aangeslagen beroepen van 1674 uiterst karig vertegenwoordigd onder de buurtheren. Alleen notarissen, brouwers en doctoren werden met regelmaat tot buurtheer verkozen.

Bestuurlijke ervaring in bonnen of het buurtbestuur is mogelijk van meer belang geweest voor het verwerven van het buurtheerschap. Dat blijkt wanneer het kasboek van het ‘Prinsdom van Letterrijk’ naast het register van buurtheren wordt gelegd. Op 4 juni 1665 wees het stadsbestuur koopman Abraham le Pla aan als nieuwe buurtheer in plaats van de overleden notaris Joris Verburch. Naast Abraham, die de meeste stemmen van de burens had gekregen, waren schoenmaker Harper Roelantsz. van Renen en ene Arnoldus Heussen genomineerd. Uit het kasboek blijkt dat Abraham jongraad was geweest, Harper oudraad en Arnoldus thesaurier.⁶⁵ Het stadsbestuur had dit keer de keuze van de buurt gevolgd. Maar bij de volgende verkiezingen in dezelfde buurt, in 1675, passeerde de Leidse overheid de lijstaanvoerder. Hij bleek nooit een functie in het buurtbestuur te hebben uitgeoefend. Zijn opponenten wel. Jacob Emmenes was ooit thesaurier geweest en Johannes Doncan oudraad. Het stadsbestuur koos uiteindelijk voor Johannes. Bestuurservaring was waarschijnlijk ook de reden waarom de overheid in zeven van de zevenenzestig gevallen waarin de voorkeur van de buurt werd genegeerd, een niet als eerste genomineerde bonmeester tot buurtheer verkoos.⁶⁶

Helemaal sluitend is deze verklaring overigens niet. Van veruit de meeste genomineerden ontbreken gegevens over hun voorgaande werkzaamheden in de buurt. Veel buurtboeken zijn verloren gegaan. En in de buurtarchieven die voorhanden zijn, worden buurtbestuurders lang niet altijd van een naam voorzien. Zo is in de kasboeken van het ‘Prinsdom van Letterrijk’ en ‘Billenburg’ geregeld sprake van ‘de knecht’ of ‘de raad’. Daardoor kan niet worden nagegaan waarom in zeven gevallen de door een buurt als eerste genomineerde kandidaat werd verkozen boven een eveneens naar vo-

⁶³ De Leidse vroedschap telde veertig leden, de raad werd daarom ook wel Veertigraad genoemd. Oorspronkelijk waren de Veertigraad en de vroedschap overigens gescheiden organen (zie o.m. Lamet, *Men in government*, 81-83). In de tweehonderdste-penningkohieren bezetten schepenen en Veertigen respectievelijk de zesde en achtste positie.

⁶⁴ In de tweehonderdste-penningkohieren stonden predikanten op de vijftiende plaats van de drieëntwintig meest voorkomende beroepen. De genoemde dominee is Wilhelmus Bartholomeus van de Kastele die eerst predikant was in Lage Vuursche, Oud-Beijerland en Dordrecht. Van 1767 tot aan zijn emeritaat in 1804 stond hij in Leiden (zie RAL, SAI, invnr. 6962 en Van Lieburg, *Repertorium*).

⁶⁵ Zie RAL, SAI, inv.nr. 6959 (blaffaart na de uitgaven van het jaar 1622). Blaffaart staat voor een register, maar het zou ook een niet gevouwen blad kunnen zijn, dus in plano. Aangezien het blad in het kasboek de functie van titelblad heeft, heeft het wellicht de laatste betekenis (*charta ampla*).

⁶⁶ De buurtbewoners van de Haagse Hofbuurt kozen hun deken uit de twee aftredende oudste hoofdmannen. Het oude buurtbestuur droeg een viertal nieuwe hoofdmannen voor, waaruit twee nieuwe werden gekozen. Dit herhaalde zich overigens jaarlijks; de buurt kon wel de ambtstermijn van de zittende deken prolongeren (Van Rappard, ‘De ’s Gravenhaagse buurten’, 117).

ren geschoven bonmeester. Bij twee buurtverkiezingen werd zelfs een door de buurt als favoriet aangewezen bonmeester gepasseerd voor een lager geplaatste persoon. Hadden zij ervaring uit voorgaande buurtbesturen? Verder blijven motieven achter de nominaties zelf onduidelijk. Sommige buurten schoven tussen 1664 en 1668 twee of drie keer dezelfde kandidaat opnieuw naar voren, soms op wisselende posities.⁶⁷

Religie kan tot slot ook van invloed zijn geweest op het negeren van de buurtvoorkeur door het stadsbestuur. Helaas ontbreken van veel denominaties ledenlijsten, waardoor het achterhalen van de gezindte van de vele honderden genomineerden tussen 1664 en 1668 een wel erg omvangrijke klus wordt.⁶⁸ Wel kunnen de namen van vijftienveertig genomineerden worden teruggevonden op ledenlijsten van de Nederduitse gereformeerde, de Waalse gereformeerde en de remonstrantse kerkenraad. De Nederduitse gereformeerden waren verhoudingsgewijs het best vertegenwoordigd. Een kwart van de Nederduitse gereformeerde kerkenraadsleden die tussen 1647 en 1668 actief waren, waren ook door buurtbewoners genomineerd voor buurtheer. Het stadsbestuur benoemde iets meer dan de helft daarvan. De remonstrantse kerkenraad zag in diezelfde periode negen van de tweeënveertig ambtsdragers tot buurtheer genomineerd. Acht daarvan kregen de goedkeuring van de Leidse overheid. Van het Waalse gereformeerde consistorium dat tussen 1663 en 1668 de kerk bestuurde, werden negen leden genomineerd en zeven gekozen. Alleen de Vlaamse doopsgezinde gemeente was voorzover kon worden nagegaan niet vertegenwoordigd onder de buurtheren. Het stadsbestuur had de twee genomineerde dienaren steeds gepasseerd. In Haarlem waren doopsgezinden wel actief in buurtbesturen.⁶⁹

De verwevenheid van kerkbestuurders en het Leidse buurtleven is opvallend. Vooral het relatief hoge aantal ouderlingen is bijzonder. In Haarlem en Utrecht bijvoorbeeld waren ouderlingen uiterst kritisch over buurtcorporaties. Met name buurtmaaltijden zouden aanleiding geven tot allerlei verwerpelijke zaken als dronkenschap, vreetpartijen en buitenechtelijke seks. Maar de Leidse kerkenraadsleden hebben zich in de zeventiende eeuw nooit negatief uitgelaten over buurtbijeenkomsten. Er zijn zelfs aanwijzingen dat zij in hun hoedanigheid als lid van het buurtbestuur nauw bij de organisatie van de feesten betrokken waren. Zo gaf de Leidse ouderling Jan Hubrecht in 1657 als oudraad van de gebuurte 'Constantinopolen' in zijn aantekeningen

⁶⁷ Zo nomineerde de 'Papepel' de vermogende *doctor medicinae* Gerrit van Hoochmade zowel in 1667 als in 1668 als derde. Lakendrapier Gerrit Jansz. stond in 1666 als favoriet op de lijst van het zogenaamde 'Hertogdom Walbeecq', maar werd gepasseerd door een lid van de vroedschap. In 1668 stond hij als tweede genomineerd. Arij Jacobsz. Schout bezette voor de buurt 'Craeijenstein' achtereenvolgens de eerste, tweede en derde plaats. Stijgers kwamen ook voor. Bakker Toussain Martijn stond in 1664 als derde in de lijst van 'Craeijenstein' en in 1666 als eerste. Hij werd toen gepasseerd door een niet nader te traceren Hendrik de Moor. In 1667 stond hij wederom als eerste genomineerd en werd hij uiteindelijk toch verkozen tot heer van zijn buurt.

⁶⁸ Lidmatenboeken van de Leidse Nederduitse gereformeerde kerk ontbreken vóór 1700. Wel zijn doop- trouw- en begraafboeken voorhanden, maar deze waren op het moment van onderzoek niet geautomatiseerd raadpleegbaar. De parochiearchieven bevatten eveneens slechts retroacta, waarvan de oudste een aanvang neemt in 1654. Joodse gemeenten te Leiden hebben geen zeventiende-eeuwse sporen nagelaten. Remonstranten te Leiden hebben hun leden lang niet geadmistriseerd met het oog op de vervolgingen. De doopsgezinden hebben slechts sinds hun samengaan in 1701 ledenlijsten bijgehouden. Alleen de Waalse kerk beschikt over een lidmatenregister (1600-1659). De namen in dit boek zijn echter Frans, terwijl de namen in het register van buurtheren nogal eens vernederlandst zijn. Dit maakt een vergelijking tot een studie apart.

⁶⁹ Dorren, *Het soet vergaren*, 34.

een uitgebreide financiële verantwoording van een vierdaagse buurtmaaltijd.⁷⁰ In 1668 vroeg de overigens remonstrantse ouderling Nicolaes Stoochius als buurtheer voor zijn buurt 'Papepel' consent aan om te hoven. De buurt 'Vredendriek' kende in 1782 zelfs een predikant als buurtheer.⁷¹

Uit het voorgaande volgt dat buurten in Leiden door het stadsbestuur in de eerste plaats als lage bestuurscolleges werden gezien, waaraan allerlei controlerende functies werden uitbesteed om andere gerechtelijke instanties te ontlasten. De overheid had daarom behoefte aan buurtheren met de nodige bestuurlijke capaciteiten. Ook moesten kandidaten van onberispelijk gedrag zijn. Ze representeerden immers het stadsbestuur. Zodoende kwamen alleen 'de best gekwalificeerde burgers' in aanmerking voor het buurtheerschap.⁷² Wie niet meer aan de eisen voldeed, kreeg zijn ontslag. Dat gold bijvoorbeeld voor buurtheren die failliet gingen.⁷³ Ook heren die wangedrag vertoonden, konden worden afgezet. Zo vroegen de oudraden en een thesaurier van 'Vollenburg' in 1660 het stadsbestuur om het ontslag van hun heer vanwege zijn dronkenschap, gevloek en het mishandelen van zijn vrouw. De heer werd daarop prompt uit zijn ambt gezet.⁷⁴

Een buurtheer diende zijn buurt 'te regeren, sturen en leiden' volgens de generale ordonnantie.⁷⁵ Wat hield dat in? Hoe werden de vage bepalingen uit de keur ingevuld? Dit zal in het vervolg worden onderzocht door de rol van de heer nader te bekijken aan de hand van zijn rol als intermediair tussen het stadsbestuur en de buurt en de uitvoering van de in de keur centraal gestelde taken, armenzorg en het handhaven van rust en orde.

2.4 Taken van de buurtheer

2.4.1 De buurtheer als intermediair

De eerste jaren na de introductie van de generale buurtkeur klaagden veel buurtheren over moeilijkheden bij de tenuitvoerlegging ervan. Ze vroegen een verkleining van hun buurt. De ordonnantie stond hen dit alleen toe als de regels niet meer te handhaven vielen.⁷⁶ Vandaar dat de buurtheer van 'Sint Catharijnenrijk', vergezeld door zijn

⁷⁰ RAL, FH, inv.nr. 21 (tegenover september 1657), met dank aan Jeroen Blaak voor de verwijzing. De duur van het feest, vier dagen, was niet ongebruikelijk in die dagen (De Parival, *De vermaeckelijckheden van Hollandt*, 30). In 1670 beperkte het stadsbestuur het hoven tot twee dagen.

⁷¹ RAL, SAII, inv.nr. 250 (5-6-1668); RAL, SAII, inv.nr. 6962 (1782). Het feit dat mensen met verschillende religieuze achtergronden buurtheer konden worden, tekent het belang van de buurten voor wat wel is genoemd de 'omgangsoccumene' (Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 211).

⁷² RAL, SAII, inv.nr. 1221, stuk 3d.

⁷³ Idem, inv.nr. 1217 (27-5-1666).

⁷⁴ Idem, inv.nr. 76, p. 236v.

⁷⁵ Idem, inv.nr. 12, p. 102, toevoegsel aan het einde van de keur.

⁷⁶ Idem, art. 23; Het was aan een buurtcorporatie om nieuwe grenzen te trekken. Deze werden, tegelijk met de aanvraag tot verkleining, bij het stadsbestuur ingediend, waarop een schepencommissie de verkleining onderzocht en goedkeurde. Het stadsbestuur bekrachtigde vervolgens de splitsing. Het deel van de buurt waar na de opdeling geen heer meer aanwezig was, moest binnen acht dagen vergaderen en drie kandidaten nomineren. Ook diende de buurtkas evenredig over de twee verkleinde gebuurtten te worden verdeeld (vgl. RAL, SAII, 75, p. 242v).

raden, dit argument in zijn verzoekschrift ook als eerste naar voren bracht. Door het toegenomen aantal inwoners, en de veelheid aan 'conditiën en humeuren' die dat met zich meebracht, was veel onrust ontstaan, vooral onder de armere burenen. Pas daarna gaf het buurtbestuur aan dat een splitsing ook het hoven van de buurt ten goede zou komen. Door de vele bewoners was nauwelijks meer een plaats te vinden waar iedereen tegelijk aan een buurtmaaltijd zou kunnen deelnemen. En dat was voor de burenen erg belangrijk omdat zij naar eigen zeggen veel 'hoofden'.⁷⁷ Eenzelfde tactische volgorde hanteerde ook de buurtheer van de 'Wilde Veluwe', waar de burenen zich bij buurtmaaltijden, vanwege hun grote aantal, in groepjes over verschillende huizen moesten verdelen.⁷⁸

Buurtheren hadden meer redenen om een splitsing van hun buurt aan te vragen. Het zojuist aangehaalde verzoekschrift van de 'Wilde Veluwe' maakte ook melding van de moeilijkheid van veel burenen om bij alle begrafenissen aanwezig te zijn. Ze liepen door alle teraardebestellingen de nodige inkomsten mis, terwijl absentie op den duur veel geld ging kosten. Andere buurtheren klaagden over de verwarring die de grootte van een buurt met zich bracht. Zo zouden de burenen van het 'Hertogdom van Stenenburch' niet meer weten met wie ze precies in één buurt woonden en aan wie ze dus gebuurplichten verschuldigd waren.⁷⁹ Ook de inwoners van het forse 'Kijckenburg' hadden moeite om aan de vastgestelde buurtverplichtingen te voldoen. De stedelijke overheid had een brug in de buurt verwijderd. De buurtheer sloot daarop een alliantie met zijn collega van 'Luchtenburg', wiens gebuurte eveneens aan de grote kant was, en stelde het stadsbestuur voor uit beide buurten drie corporaties te formeren.⁸⁰ Uit deze voorbeelden blijkt dat naast de door de overheid geaccepteerde redenen voor een splitsing van gebuurten ook andere motieven werden genoemd die meer van het buurtbelang uitgingen.

Verreweg de meeste overige verzoekschriften met betrekking tot buurten werden door de bewoners zelf ingediend. Zij schakelden daar dus niet hun buurtheer voor in. Zo klaagden de bewoners van een steegje in de stadswijk Zuid Rapenburg, dat een buurman zijn huis zodanig wilde verbouwen dat het pand de hele steeg zou verduisteren. Het straatje dreigde hierdoor wel erg aantrekkelijk te worden voor dieven en ander gespuis. Het stadsbestuur was gevoelig voor deze argumenten en verbood de gewraakte verbouwingsplannen.⁸¹ Andere rekestten gingen over neringdoenden die de buurt vervuilden, zoals zeemtouwers, zeepzieders, ververs en brouwers. Vaak volgde dan sluiting of verplaatsing van het bedrijf. Tot slot wendden ook veel burenen zich tot het stadsbestuur voor de aanleg of het onderhoud van riolering. Buurtheren leken zich hier alleen mee te bemoeien wanneer het uitblijven van een goed functionerend afwateringssysteem de sociale rust in een buurt in gevaar bracht. Zo verzocht de heer van 'Oost Blick op den Aessack' op één maart 1657 om reparatie van een waterloop omdat

77 RAL, SAIL, inv.nr. 1216, p. 23.

78 Ibidem, p. 24.

79 Idem, inv.nr. 1221, stuk 3b.

80 Idem, inv.nr. 77, p. 269v.

81 Ibidem, p. 25v.

het afvalwater veel burenruzies veroorzaakte.⁸² Maar even daarvoor klaagden de burenen van de St. Jorissteeg, zonder buurtheer, om dezelfde reden over een stinkende goot. Mogelijk was in dit geval het probleem buurtoverschrijdend, aangezien de Sint Jorissteeg door zowel 'Sint Joris' als 'Huijs te Brem', 'Sint Barbarenrijck' en 'Kaeskorff' liep.⁸³

Soms betrokken buurtbewoners hun heer zelf bij knelpunten in de buurt, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een rekest van de burenen uit de Lange Koorenbrugsteeg in 'Sint Huijbert'. Vanaf 1673 konden in veel buurten op aanvraag olielantaarns worden geplaatst. De kosten moesten gebuurten zelf uit de buurtkas betalen.⁸⁴ De burenen van de Lange Koorenbrugsteeg wilden de nieuwe lantaarns wel, want het straatje was slecht verlicht. Toch konden zij hun heer niet bewegen een lantaarn aan te vragen. De burenen maakten daarvan melding bij het stadsbestuur en vroegen zelf om de verlichting. De stadsbestuurders wezen hen vervolgens de lantaarn toe. Veel buurten bespaarden zich de moeite om hun buurtheer in te schakelen; slechts in drie van de zeventien rekesten die tussen 1673 en 1680 werden ingediend, vroeg een buurtheer de verlichting aan. Eén van deze verzoeken ging zelfs uit van drie buurtheren, namelijk die van het 'Graafschap Prielij', 'Koevoet' en het 'Prinsdom van Letterrijck'. Deze drie naast elkaar gelegen buurten deelden zo de kosten van de glazenmaker, de timmerman, de smid, de blikslager, de verver en de olieleverancier, van in totaal ruim honderd gulden. Overigens werden de lantaarns in de drie gebuurten in strijd met de reglementen betaald uit speciale inzamelingen in de buurt en bijdragen van kerkmeesters.⁸⁵

Buurtbodyesturen hoorden vanaf 1652 het stadsbestuur niet alleen problemen in de buurt te melden. Zoals gezegd moest ook het voornemen om te hoven worden voorgesteld. Op deze manier wilde de Leidse overheid voorkomen dat burenen hun gemeenschappelijke maaltijden op een ongepast moment zouden houden. Alleen wanneer de stadsbestuurders de tijd rijp achtten, mocht worden gehooft.⁸⁶ Zo werden buurtmaaltijden tijdens pestepidemieën steevast uitgesteld. Niet alleen omdat een uitbraak van de gevreesde ziekte weinig aanleiding tot feesten gaf, maar ook omdat de inhoud van de kas dan beschikbaar bleef voor begrafenissen van arme buurtbewoners.⁸⁷ Buurtheren lijken de benodigde toestemming steeds trouw te hebben aangevraagd. Begin augustus 1659 vroeg de buurtheer van 'Billenburg' toestemming om op één september te hoven.⁸⁸ Dit werd hem verleend; in het kasboek valt te lezen dat op zes september de rekening van het feest is opgemaakt.⁸⁹ De volgende aanvraag dateert van 1671, in de tusslenliggende tijd zijn geen gemeenschappelijke maaltijden gehouden. In andere ge-

⁸² Idem, inv.nr. 74, p. 205.

⁸³ Ibidem, p. 184v.

⁸⁴ Idem, inv.nr. 83, p. 164v.

⁸⁵ Idem, inv.nr. 6959, jaar 1674; Idem, inv.nr. 84, p. 70v,71. De kerkmeesters betaalden voor een lantaarn die tegenover de Pieterskerk stond, waar de buurt aan grenst.

⁸⁶ Letterlijk werd gekeken naar de 'ghelegentheijt ende constitutie van de tijden ende van de gebuijrt', zie KB, HS, Q 281:18.

⁸⁷ Zie RAL, SAIL, inv.nr. 189 (9-6-1656). Het opschorren van buurtmaaltijden tijdens pestepidemieën kwam ook al eerder voor. In 1624 en 1635 werd het buurten tijdelijk verboden om te hoven 'streckende tot vrolijckheijt ende wereltsche genuchten in dese droevige besouckinge van dese stadt' (zie RAL, SAIL, inv.nr. 18, p. 141v (28-8-1624) en inv.nr. 19, p. 355 (20-8-1635)).

⁸⁸ RAL, SAIL, inv.nr. 153 (7-8-1659).

⁸⁹ Idem, inv.nr. 6960 (6-9-1659).

buurten werd vaker gehoofd. Zo feestten de buren van het 'Keizerrijk van Constantinopolen' in ieder geval in 1657, terwijl hun buurtheer in 1668 en 1671 toestemming voor een buurtmaaltijd vroeg. Ook 'Koeijenfort' en 'Mariënschans' dienden zowel in 1668 als 1671 een aanvraag in voor een buurtfeest. Daarmee naderden deze buurten aan de hoof-frequenties van andere steden. In Haarlem werden iedere zeven tot negen jaar meerdaagse buurtmalen gehouden en in Den Haag zelfs elke drie jaar.⁹⁰

In 1671 vroegen in totaal zevenenzestig buurtheren toestemming voor het houden van een buurtmaaltijd. Dit blijkt uit de rekeningen van het Heilige Geesthuis in Leiden.⁹¹ Vanaf eenendertig december 1670 moesten heren van gebuurten die wilden hoven, eenzesde van de inhoud van de buurtkas aan het weeshuis afdragen. Valse opgaven van de buurtgelden werden beboet met vijftwintig gulden. Het stadsbestuur bepaalde verder dat de buurtfeesten nog maar twee dagen mochten duren. Buurten die zonder toestemming een maaltijd hielden of buiten de stad hoofden, konden rekenen op vijftig gulden boete.⁹² Voor veel buurten lijkt het hoven hierdoor onmogelijk te zijn geworden. Zo moest 'Billenburg' in 1671 uiteindelijk van een buurmaal afzien. De buurt betaalde weliswaar het vereiste zesde deel, maar daarna bleek er te weinig over voor het geplande festijn. Het buurtbestuur besloot het geld onder de buren te verdelen.⁹³ Het 'Prinsdom van Letterrijk' zat weliswaar beter bij kas, maar moest eveneens na aanvraag het hoven nalaten.⁹⁴ Een jaar later vroegen nog maar negen buurten toestemming om te hoven, in 1673 drie en in 1674 één. Na twee jaar geen enkele inkomsten uit buurthoven te hebben verkregen, schrapte de penningmeester van het weeshuis in 1677 de post. In september 1682 werd de belasting op buurtmaaltijden door het stadsbestuur ingetrokken.⁹⁵

Het is de vraag of de afname van het aantal hovingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw geheel te wijten is aan de weeshuisbelasting. De terugval lijkt al voor 1670 een feit. In 'Billenburg' is alleen in 1659 sprake van een buurmaal, het 'Prinsdom van Letterrijk' hoofde in 1622, 1647 en 1654. In 1668 vroegen twaalf buurten toestemming voor het houden van een buurtmaaltijd. Drie jaar later waren dat er zevenenzestig, daarna zakte de hoof-frequentie opnieuw in. Een en ander doet vermoeden dat ook de slechte economische omstandigheden in de jaren vijftig, pestepidemieën en de crisis van de jaren zeventig een rol speelden. Zo had het 'Prinsdom van Letterrijk' tussen 1653 en 1662 beduidend minder inkomsten uit giften in vergelijking met een decennium eerder.⁹⁶ Het veel grotere 'Billenburg' haalde tussen 1655 en 1675 nog geen twintig procent van het inkomen van het 'Prinsdom van Letterrijk'.⁹⁷ Het ontbrak de buurt aan geld om alle inwoners te laten deelnemen aan een hoving. Overigens schij-

⁹⁰ Dorren, *Het soet vergaren*, 43; Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 164.

⁹¹ RAL, HG, inv.nr. 1706.

⁹² Idem, inv.nr. 688. Vgl. RAL, SAll, inv.nr. 12, p. 102, aantekening bij art. 3.

⁹³ RAL, SAll, inv.nr. 6960 (27-8-1671).

⁹⁴ Idem, inv.nr. 6959 (16-11-1671).

⁹⁵ Idem, inv.nr. 12, buurtkeur, p. 102, aantekening bij art. 3.

⁹⁶ Tussen 1643 en 1652 had de buurt gemiddeld f10,16 aan inkomsten en tussen 1653 en 1662 f5,86. Het duurde dus wel even voor er weer f500 in kas was (de prijs van een hoving in het 'Prinsdom van Letterrijk').

⁹⁷ De gemiddelde inkomsten van 'Billenburg' bedroegen in de genoemde periode f1,12.

nen sommige buurten in Leiden, net als in Haarlem en Utrecht, een speciale contributie te hebben geheven om de buurtmalen mogelijk te maken. Helaas zijn in de beschikbare kasboeken geen lijsten van deelnemers opgenomen, waardoor de hoogte van die extra bijdrage niet kan worden gereconstrueerd.⁹⁸

De beperkingen rond de gemeenschappelijke maaltijden hadden geen gevolgen voor de feestelijke bijeenkomsten die de buurtheerverkiezingen doorgaans vergezelden. Deze 'verteringen' duurden maar één dag en er hoefde geen toestemming voor te worden gevraagd. De bijeenkomsten waren dan ook een stuk minder overdadig, zonder banket. Werd in het 'Prinsdom van Letterijck' bij een vierdaagse hoving in 1647 honderddrieëntwintig gulden per dag besteed, tijdens de buurtheerverkiezing van 1665 was dat maar vijftientwintig gulden. Toch mogen de feestelijkheden rondom een verkiezing niet worden onderschat. Er was weliswaar naar verhouding minder bier dan tijdens een buurthof, maar de hoeveelheid wijn was groter, terwijl in 1665 ook tabak en pijpen op de rekening stonden. Mogelijk brachten de burens bij buurtheerverkiezingen zelf etenswaren mee. De *Nederlandsche spectator* spreekt van hammen, vlees, kaas en brood, maar de kasboeken vermelden die niet. Bovendien waren bij buurtheerverkiezingen minder mensen aanwezig dan tijdens een hoving. Alleen de mannen kwamen voor het stemmen bij elkaar.⁹⁹

Buurten schikten zich al met al niet zomaar naar de ordonnanties van het stadsbestuur. Het aantal hovingen liep weliswaar terug sinds de jaren vijftig van de zeventiende eeuw, maar dat was naar alle waarschijnlijkheid geen direct gevolg van de strengere maatregelen die met betrekking tot buurtmaaltijden werden uitgevaardigd. In ieder geval was in het 'Prinsdom van Letterijck' en 'Billenburg' de kasinhoud onvoldoende. De bepalingen ontmoedigden bovendien de feestelijkheden in de buurt niet, gezien de bijeenkomsten bij buurtheerverkiezingen. Ook ten aanzien van andere zaken waarmee buurtheren en het stadsbestuur elkaar benaderden, kan worden geconcludeerd dat buurten hun eigen lijn trokken. Buurtheren waren geen neutrale doorgeefluiken tussen het stadsbestuur en de buurtbewoners. Ze betrokken de stedelijke overheid alleen bij problemen met de uitoefening van hun functie. Andersoortige problemen werden buiten de heren om aan het stadsbestuur voorgelegd. Daarmee waren buurtheren niet de algemene representant van de overheid in de buurt, hoe graag het stadsbestuur dat misschien ook zag. Dat blijkt ook uit de invulling van de kerntaken door de buurtheren, de armenzorg en de ordehandhaving.

2.4.2 Omzien naar armen

De algemene buurtkeur van 1593 maakte de heren van de gebuurte verantwoordelijk voor het wel en wee van de hele buurt. Zij moesten erop toezien dat niemand van armoede zou omkomen. De bepaling vloeide voort uit het armoedebeleid van de stad dat

⁹⁸ Dorren, *Het soet vergaren*, 45; Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 353. Het kasboek van het 'Prinsdom van Letterijck' vermeldt dat de reguliere inkomsten tussen 1648 en 1654 in totaal ruim 444 gulden beliepen. Toch is bijna 780 gulden uitgegeven, wat extra inkomsten veronderstelt. Bij de hoving van 1647 lezen we over wekelijkse inleggelden die in totaal 105 gulden bedroegen. Hoeveel inwoners deze inleggelden betaalden en voor hoe lang is niet bekend. De hoving kostte toen 493 gulden.

⁹⁹ Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 189.

in 1577 was ingezet door Jan van Hout. Hem stond een centralisatie van de stedelijke armenzorg voor ogen, waarin ook de buurtheren een plaats kregen.¹⁰⁰ Ze zouden de armen in hun gebuurte moeten selecteren om profiteurs te scheiden van de mensen die echt niet konden werken. Ook moesten zij naar eigen inzicht 'eerlijke' armen bij de nieuwe instelling van stedelijke armenzorg aangeven, zoals kraamvrouwen, zieken, weduwen en 'schamele lieden'.¹⁰¹ In feite zag Van Hout in de buurtheren een soort administratief medewerkers van de huuszittenmeesters of aalmoezeniers. Ze moesten voor de armbestuurders zelfs een register bijhouden met daarin de namen en toenames, het beroep en aantal kinderen van alle buurtbewoners. Zoals al eerder in dit hoofdstuk is vastgesteld, bleken buurtheren daar niet erg voor te porren. Uiteindelijk verdween de registratieplicht weer uit de buurtkeur. De zorgplicht voor armen bleef er echter in staan.¹⁰²

Armenzorg zat formeel niet in het oorspronkelijke takenpakket van de Leidse buurtheren. De buurtkaart van 'Prielij' en ook de andere door Jan van Hout samengevatte reglementen bevatten geen bepalingen voor hulp aan behoeftigen. Maar indirect werden de armen wel gesteund. Ze hoefden in 'Prielij' bij begrafenissen geen schenkingen aan de buurt te doen.¹⁰³ Deze regel bleef ook in de nieuwe buurtkeur bestaan. Toch maakten maar weinigen van deze mogelijkheid gebruik. In het relatief arme 'Billenburg' werden tussen 1654 en 1674 maar negentien personen begraven, zonder dat nabestaanden de buurt geld schonken. In het rijkere 'Prinsdom van Letterrijck' lag dit aantal nog lager. De meeste huishoudens lijken toch geld te hebben gevonden voor een donatie. Mogelijk leenden armen liever dan dat ze afzagen van een schenking. Volgens de *Nederlandsche Spectator* was de hoogte van de gift in de hele buurt bekend. Wie weinig schonk, werd daar op aangekeken, terwijl gulle gevers werden geprezen.¹⁰⁴ Het is tekenend dat het aantal absentes bij armenbegrafenissen verhoudingsgewijs wat hoger lag. In het 'Prinsdom van Letterrijck' waren dan gemiddeld negen in plaats van zes huishoudens afwezig.

Naast begrafenishulp kregen behoeftige buurtbewoners ook wel eens een extraatje uit de buurtkas.¹⁰⁵ Deze niet gereguleerde vorm van armenzorg lijkt vooral het terrein te zijn geweest van de 'vrouw van de gebuurte', doorgaans de echtgenote van de buurtheer. Zij schoot in geval van nood gelden voor die zij later weer terugvroeg van de thesaurier. Ze trad hierin zelfstandig op. Van een voorafgaande formele toestemming van het buurtbestuur was voor zover bekend geen sprake. Mogelijk vormde de buurtvrouw ook het aanspreekpunt voor de armen van de buurt.¹⁰⁶ Overigens worden deze

¹⁰⁰ Zie par. 2.2.2

¹⁰¹ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 154, 155.

¹⁰² RAL, SAII, inv.nr. 1220, p. 2-5, art. 5. Het is onduidelijk in hoeverre de buurtheren daadwerkelijk hebben gefunctioneerd als een verlengstuk van de aalmoezeniers. De contacten tussen buurtheren en de aalmoezeniers van het Huiszittenhuis zijn niet geregistreerd. Wel traden buurtbestuurders (buurtheren, raden en thesauriers) op als aanbrengers van wezen bij het weeshuis, naast familieleden en burenen (het aandeel van de buurtbestuurders bedroeg tussen 1604-1615 gemiddeld 22 procent en tussen 1668-1680 gemiddeld 89 procent; van de tussentijdse jaren zijn geen gegevens bekend).

¹⁰³ *Ibidem*, p. 35.

¹⁰⁴ Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 188.

¹⁰⁵ Vgl. Van der Vlis, *Leven in armoede*, 228.

¹⁰⁶ Vgl. RAL, SAII, inv.nr. 6959 (na 19-9-1648).

vrouwen van de gebuurte uitsluitend genoemd in het kasboek van het 'Prinsdom van Letterrijk'. Dat van 'Billenburg' zwijgt überhaupt over bedelingen. Toch hebben waarschijnlijk meer gebuurten buurtvrouwen gekend.¹⁰⁷ Een terloopse mededeling in de criminele vonnisboeken van 1608 bevestigt dit. De notoire bedelaarster Hille Jans had met allerlei voorwendselen van 'de gebuurvrouwen' een hemd, voedsel en wollen en linnen doeken losgekregen. De vrouwen traden bovendien op als bemiddelaarsters tussen Hille Jans en de huizittenmeesters.¹⁰⁸ Opmerkelijk is dat gesproken wordt over meerdere buurtvrouwen. Mogelijk waren zij de echtgenotes van buurtbestuurders. In Haarlem kwamen zogeheten 'vinsters' voor. Dit waren vrouwen van de deken en de hoofdlieden van de buurt. Ook zij hielden zich naar alle waarschijnlijkheid met liefdadigheid in gebuurten bezig.¹⁰⁹

Leidse buurten schonken behoeftigen dus naast geld ook hulp in natura. Helaas vermeldde de thesaurier van het 'Prinsdom van Letterrijk' doorgaans alleen de gelddonaties. Die waren zeldzaam. Ook is niet bekend aan wie de ondersteuning gegeven werd. Daardoor blijft onduidelijk wat buurten precies aan armenzorg deden. Uit het kasboek van het 'Prinsdom van Letterrijk' zijn slechts tien eenmalige uitkeringen uit de buurtkas bekend. Meestal ging het om enkele guldens per gezin. Declaraties voor verstrekte goederen zijn nog schaarser. Alleen de aankoop van veertien tonnen turf ten behoeve van de vrouw van Jacob de Lijstemaker staat beschreven. Vermoedelijk ging het steeds om noodhulp, dat wil zeggen eenmalige aanvullingen op de stedelijke bedeling. Veel meer kon de buurt financieel ook niet opbrengen.¹¹⁰ De buurtkas kende veel te weinig structurele inkomsten om een regelmatige bedeling van armen vol te houden. Bovendien moest van het geld ook nog worden gehooft. Na zulke buurtmaaltijden was er helemaal geen geld meer voor armenzorg. Zo was het 'Prinsdom van Letterrijk' na een hoving in 1654 pas in 1660 weer in staat tot een schenking van geld. De bedragen bereikten bovendien niet meer het niveau van voor 1654.¹¹¹

Vermoedelijk ging de meeste burenhulp buiten de buurtcorporatie om. Daardoor is veel van deze zorg voor behoeftigen niet gedocumenteerd. Hoe en in welke mate armen door hun meer vermogende burenen werden ondersteund, blijft zodoende onduidelijk. Wel staat vast dat buurten in sociaal opzicht bijzonder gemêleerd waren. Dit blijkt wanneer een schematische buurtplattegrond gecombineerd wordt met gegevens uit de verpondingsregisters. Zowel van 'Billenburg' als van het 'Prinsdom van Letter-

¹⁰⁷ Buren in de Coddesteegh gaven in 1615 aan ruzie te hebben met 'Jan Cornelisz. 't Groen ende sijn huijsvrouw, heere ende vrouwe van dezelve buijrte' (RAL, SAII, inv.nr. 1216, p. 25v). Verderop zal nog worden ingegaan op Joosje Jacobsd. van Leeuwen, de vrouw van buurtheer Frans Arentsz. van Overzee, die door haar man op een burenruzie werd afgestuurd om te bemiddelen (p. 55 vv). J.N. de Parival geeft de vrouw van de heer ook een bijzondere plaats door haar apart te vermelden bij de tafelschikking tijdens een hoving (De Parival, *De vermaeckelijckheden van Hollandt*, 30).

¹⁰⁸ RAL, ORA, inv.nr. nr. 3, deel 6, p. 128 (24-9-1608); met dank aan Ariadne Schmidt voor deze verwijzing. Het is niet bekend of de vrouwen de goederen uit de buurtkas hebben betaald. Zo niet, dan was mogelijk sprake van meer informele burenhulp (Schmidt, *Overleven na de dood*, 195, noot 118).

¹⁰⁹ Dorren, *Het soet vergaren*, 35; Temminck, 'Oude indelingen van Haarlem', 189.

¹¹⁰ In de *Nederlandsche Spectator* wordt melding gemaakt van 'eenig behoeftig buur' die 'een klein sommetje uit de buurtkas' krijgt. Dit klinkt niet als structurele hulp (Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', p. 191).

¹¹¹ Tussen 1646 en 1654 werd veelal 5 tot 6 gulden gegeven. Daarna varieerden de bedragen tussen de anderhalve en tweeënhalve gulden.

rijk' is zo'n sociale kaart getekend. De spreiding van rijk en arm valt direct op. Maar ook is te zien dat rijken voornamelijk langs de goed begaanbare straten woonden en de minder welgestelden in steegjes.¹¹² Dit kan de sociale cohesie in buurten hebben verzwakt. Jan van Hout constateerde al in 1602 in zijn besogneboek dat de rijken niet met de armen wensten om te gaan.¹¹³ Enkele jaren later zag het stadsbestuur zich genoodzaakt om alle inwoners op te roepen om met elkaar 'gebuurschap' te houden. Niemand mocht zich daar op basis van privileges aan onttrekken.¹¹⁴ Hiertegenover staan enkele idyllische beschrijvingen van buurtmaaltijden waar geen onderscheid tussen arm en rijk zou hebben bestaan. De *Nederlandsche Spectator* en Le Francq van Berkheij spreken in dit verband van een grote gemeenzaamheid. Maar deze achttiende-eeuwse term had een wat neerbuigende lading, gezien vanuit het perspectief van de welgestelden. Het ideaal van het 'buurschap houden' was veeleer horizontaal van karakter.¹¹⁵

Buren hoorden elkaar te helpen op een manier die verder ging dan een bijdrage in de stedelijke collectebussen. Gebeurde dat ook? Toen weduwnaar Frederick Jacobsz. erachter kwam dat een niet nader geïntroduceerd persoon, mogelijk een schuldeiser, aan zijn goede naam twijfelde, riep hij zijn burenen te hulp. Hij liet hen getuigen dat hij altijd hard werkte om de kost te verdienen voor hem en zijn zeven kinderen. Maar boven alles had Frederick het klaar gespeeld om tijdens de pestepidemie van 1655 dag en nacht zijn medeburen, zonder aanzien des persoons, arm of rijk te helpen.¹¹⁶ Ook Johannes Kemp, knecht van zilversmid Jacobus Jancke kon op zijn burenen terugvallen. Zijn baas was eens naar Den Haag gereisd zonder voor Johannes geld achter te laten. De arme knecht zat daardoor enkele weken zonder eten en drinken. Gelukkig voor hem gaven de burenen hem geld en eten.¹¹⁷ Er zijn nog veel meer voorbeelden van onderlinge solidariteit te geven. Buren beschermden elkaar, getuigden voor elkaar en bemoeiden zich met elkaars gezinsleven. Vrouwen hielpen elkaar in de kraamperiode. Maar in hoeverre welgestelden omzagen naar hun minder bedeelde burenen, blijft onduidelijk.¹¹⁸

'Buurschap' vormde het smeermiddel van de buurt, tijdens buurtmaaltijden, bij begrafenis en ook in de armenzorg die gebuurten verstrekten. Dat erkende de stedelijke overheid ook. Buurtheren moesten erop toezien dat alle burenen in goede vrede en burgerlijke eenheid met elkaar leefden en verkeerden. Maar het ging het stadsbestuur om meer dan alleen buurschap. Uiteindelijk draaide het om de rust en vrede in de

¹¹² Zie bijlage 2. Een dergelijk patroon valt in vrijwel alle steden in Noordwest-Europa waar te nemen. Zie voor meer informatie o.a.: Kuijpers, *Migrantenstad*, 174; Levie (ca), *Wonen in Amsterdam*, 60-70; Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden', 42; Boulton, *Neighbourhood and society*, 167; Roodenburg, 'Naar een etnografie', 226-227.

¹¹³ RAL, SAIL, inv.nr. 10, p. 348.

¹¹⁴ Idem, inv.nr. 1220.

¹¹⁵ Volgens het WNT is gemeenzaamheid een zekere 'wijze van omgang met personen, met welke men òf minder van nabij bekend is, òf die tot een lageren of hooger rang behoren', waarbij 'men den eisch der maatschappelijke vormen of het verschil in rang niet angstvallig in acht neemt, maar hem min of meer als gelijke bejegt'. Vgl. Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 191; Le Francq van Berkheij, *Natuurlijke historie van Holland III*, 1044. Voor buurschap houden, zie o.m. RAL, ONA, inv.nr. 664, nr. 99 (26-8-1664) en Idem, inv. nr. 665, nr. 79 (22-6-1665).

¹¹⁶ Idem, inv.nr. 774, nr. 25.

¹¹⁷ Idem, inv.nr. 967, nr. 100; Jancke was een berucht persoon. Hij zou als knecht zilverslijpsel van zijn meester hebben gestolen. De beschuldiging bleef hem lang achtervolgen (De Fock, 'Jacobus Jancke', 264-265).

¹¹⁸ Vgl. Van der Vlis, *Leven in armoede*, 225-227.

buurt. Daar waar buurschap de openbare orde bedreigde, voerde de overheid beperkende maatregelen in zoals verkorting van het hoven. Niet alle verordeningen hadden evenveel effect. Buurtheren zagen niets in de controlerende taken die het stadsbestuur hen op het gebied van de armenzorg had toebedeeld. Buren hadden de heren ook niet nodig om rond te komen. Het is de vraag of ordehandhaving de buurtheren beter afging. Welke middelen stonden hen ter beschikking? Wisten de burenen hen te vinden bij onderlinge conflicten? Welk belang hadden de heren van de gebuurten in het hele spectrum van buitengerechtigde instellingen voor geschilbeslechting?

2.4.3 Geschilbeslechting

De meeste nieuwe taken die de buurtheren in de generale buurtordonnantie kregen toebedeeld, hadden te maken met de ordehandhaving in de gebuurten. Ze moesten onenigheden tussen burenen snel in de kiem smoren. Deden ze dat niet, dan zou de hele gemeenschap erbij betrokken raken en was een spiraal van conflicten niet ondenkbaar. De ordonnantie spreekt van 'straatrumoer' of 'buurgerucht'.¹¹⁹ Buurtheren konden escalatie voorkomen door, samen met twee of meer medeburenen, een bemiddelingspoging te wagen. Liep die op niets uit, dan mochten de partijen een proces beginnen. Weigerde een van de betrokkenen de aangeboden bemiddeling, dan kostte hem dat een ham van twaalf pond of twee gulden.¹²⁰ Meer vermeldt de keur niet over de procedure. Volgens De Parival diende de veroorzaker van het gekrakeel te erkennen dat hij de ander had gekrenkt en dat dit per ongeluk was gebeurd. Verder moest hij verklaren dat zijn buurman een eerlijk mens was, waarop de twee elkaar een hand zouden geven. Van assistentie van andere burenen bij de herroeping van de belediging of *amende honorable* is bij De Parival geen sprake. Zelfs de buurtheer noemde hij niet expliciet in dit verband.¹²¹

Jan van Hout verwachtte veel van de geschilbeslechtende activiteiten van de buurtheren.¹²² Het stadsbestuur meende ook dat de heren God en het welvaren van de stad dienden met het bewaken van de 'goede minnen, vriendschap en eendracht'.¹²³ Leiden kreeg tegen het einde van de zestiende eeuw te maken met een grote migranteninstroom. Dit bracht de nodige sociale onrust met zich mee.¹²⁴ Door geschillen vroegtijdig op te lossen, konden buurtheren, in de ogen van het stadsbestuur, voorkomen dat de vierschaar zou worden overspoeld met gedingen die de gemoederen verder zouden verhitten. Volgens de *Nederlandsche Spectator* heeft deze aanpak gewerkt en werd in de buurten 'een ongeloofbare menigte van kleine zaken' afgedaan. Kwesties die anders op het bordje van de rechtbank terecht zouden komen, werden nu 'gestuit, verbeterd en uit den weg geruimd'.¹²⁵ Ook hoogleraar natuur- en staatsrecht Pestel meende dat 'het

¹¹⁹ Zie voor een discussie over 'openbaar' en 'privé': Spierenburg, *De verbroken betovering*, 14-17.

¹²⁰ RAL, SAII, inv.nr. 12, art. 10.

¹²¹ De Parival, *De vermaeckelijckheden van Hollandt*, 31-32. Zie ook noot 1.

¹²² RAL, SAII, inv.nr. 10 p. 346v.

¹²³ Idem, inv.nr. 6958.

¹²⁴ Sluijter & Schmidt, 'Sociale verhoudingen', 112,113; Roodenburg, 'Naar een etnografie', 226-230.

¹²⁵ Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 188.

getal der geschillen over het mijn en dijn, 't welk men aanzienlijk zou gelooven uit aanmerking van den rijkdom des volks, wordt verminderd door eenige heilzame en als voorbeelden goede instellingen', waarbij hij onder meer doelde op de gebuurten.¹²⁶

Buurtheren mochten meer dan alleen bemiddelen. Bij knokpartijen werden ze geacht een boete op te leggen. Deze bedroeg maar liefst vierentwintig stuivers voor elk van de betrokken vechtersbazen, wat ongeveer het toenmalige dagloon was van een geschoolde ambachtsman. Bij scheldpartijen of 'kijvagine' dienden buurtheren aanvankelijk alleen een verzoeningspoging te wagen. In 1667 veranderde dat. Toen bepaalde het stadsbestuur dat heren van de gebuurte personen die het 'gekijf' waren begonnen mochten beboeten met twaalf stuivers. Een dergelijke scheidsrechterlijke bevoegdheid voor buurtmeesters was uniek in Holland. In andere steden mochten buurtheren bij twisten uitsluitend bemiddelen. Ontbrak het Leidse buurtheren aan doortastendheid, waardoor hun bemiddelingspogingen steeds op niets uitliepen en een hardere aanpak nodig was? Of was de nieuwe regel bedoeld als een versterking van de ordehandhaving in de stad? Het laatste lijkt het meest aannemelijk. Zo kreeg in de loop van de zeventiende eeuw ook het college van vredemakers te maken met een verruiming van zijn mogelijkheden. Als reden werd de steeds maar groeiende stadsbevolking genoemd.¹²⁷

Ook bij geweld achter de voordeur of 'huiskrakeelen' hadden buurtheren de opdracht in te grijpen. Ze moesten mannen die hun vrouw sloegen een boete van twee gulden en tien stuivers of het leveren van een ham van vijftien pond opleggen. Vrouwen die hun man een klap hadden verkocht, betaalden zoals eerder gezegd twee keer zoveel.¹²⁸ De achterliggende gedachte was vermoedelijk dat een vrouw die haar man sloeg tegen de heersende opvattingen over mannelijke dominantie inging en dus zwaarder gestraft moest worden. Overigens kende niet elke stad deze bepaling. In de algemene buurtkeur van Haarlem, die voor een belangrijk deel op die van Leiden is geïnspireerd, ontbrak de regel zelfs helemaal. Vrouwen in de Delftse Gasthuislaan betaalden evenveel als hun man wanneer ze zijn agressie met tegengeweld beantwoordden. Alleen in de meeste Haagse buurten moesten vrouwen die een tik uitdeelden aan hun man ook meer betalen dan mannen met losse handjes.¹²⁹

Het is de vraag of de buurtheren de geschilbeslechtende taken die het stadsbestuur hen had toebedeeld, ook daadwerkelijk hebben uitgevoerd. Helaas is dit nauwelijks na te gaan. Buurten hielden er geen aparte vonnisboeken op na. In kasboeken werd over het algemeen alleen de omvang van een boete genoteerd. Daardoor is meestal niet goed uit te maken waarop deze betrekking had. Bovendien bleven geschillen waarbij succesvol was bemiddeld en een boete kon uitblijven waarschijnlijk buiten de boeken. Eigenlijk blijkt alleen uit de eerder geciteerde teksten van J.N. de Parival, de *Nederlandsche*

¹²⁶ Geciteerd uit Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche gebuurten', 106 (noot 1).

¹²⁷ RAL, BLO, 16807p. Zie ook hoofdstuk 7, par. 7.3.1.

¹²⁸ Vgl. Ter Gouw, *De oude tijd*, 142, 143; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 62. Het betalen met een ham is een oud gebruik dat al in 'Prielij' bestond. Het gezouten vlees lijkt bedoeld als bijdrage voor een buurtmaal. Of was het een extraatje voor de buurtheer? De varkensschouder die burenen in Prielij moesten geven bij de eerste mis van een priester was bedoeld voor offerdoeleinden (Buurtkaart 'Prielij', art. 1 en 2, in: RAL, SAII, inv.nr. 1220, p. 35a).

¹²⁹ GAD, HS 38 B 1 54, art. 9; Van Rappard, 'De 's Gravenhaagsche gebuurten', 157; De Groot, *Inleidinge*, I.5.20. Zie ook bijlage 1.

Spectator, J. le Francq van Berkheij en F.W. Pestel dat buurtbesturen inderdaad veelvuldig aan bemiddeling tussen burens deden. Maar die bronnen zijn niet onverdacht. De auteurs hadden niet het doel een nauwkeurig verslag over buurten te publiceren. De eerste schreef een lofgedicht op Holland, waarin voor geschilbeslechting door buurtbesturen welgeteld één regel is weggelegd. Weliswaar gaf De Parival ook een algemeen verzoeningsritueel weer, maar het is, zoals hierboven al is opgemerkt, uit de context niet duidelijk of dat in verband moet worden gebracht met de activiteiten van de buurtheer.¹³⁰ De andere auteurs noemen het gebruik in ieder geval niet. Zij beschrijven vooral de buurtmaaltijden. Le Francq van Berkheij leunde daarbij sterk op de *Nederlandsche Spectator*. Ook Pestel gebruikte vrijwel dezelfde woorden als de anonieme schrijver in het achttiende-eeuwse tijdschrift.¹³¹

Indirecte aanwijzingen dat buurtheren zich inderdaad met ruzies tussen burens hebben bemoeid, kunnen worden gevonden in twee kluchten. Deze bevatten verwijzingen naar de boetes die heren van de gebuurten konden opleggen bij echtelijke mishandeling. De 'Klucht van hontghe bijt mij niet' gaat over een ontorechte verdenking van ene Abram tegen zijn vrouw Lys. Zij zou hem bedriegen met andere mannen. Woedend slaat en knijpt hij haar tot ze het huis ontvlucht en bij haar vader intrekt. De echtelieden sturen elkaar boodschappen via de knecht. Abram laat hem weten 'dat men sijn wijf vrij mach slaen voor een rijcxdaelder, ick sal jet buijrboek meegeven daar 't van de heere selfs is beschreven.' Door de in de buurt gangbare normen zo te verdraaien, maakt Abram zich tot de gebeten hond van het stuk.¹³² Ook het publiek van het 'Klugtspel op de wonderlijke vryagie, huuwelyk, en huishoudinge van Fobbert Gort en Klara Morsschoon' wordt geacht bekend te zijn met het rechtspreken door de buurtheer. Fobbert is een vrijgezel op leeftijd die op een dag besluit te trouwen om van het huishoudelijk werk af te zijn. Hij zet zijn zinnen op de mooie Klaartje. Maar eenmaal getrouwd, blijkt zij helemaal niet van zins het huishouden te doen. Ze slaat Fobbert zelfs als hij protesteert. Fobbert brengt dan in: 'Ei wijfken doet dat niet, gy soud werden bekeurd van den heer van de buurt, een ham most gy dan geeven.' Op Klaartje maakt dit echter totaal geen indruk, wat haar nog meer tekent als een haalbaai en hem als een sukkel.¹³³

De meeste verwijzingen naar rechtspraak in buurten zijn te vinden in het kasboek van 'Billenburg'. Daarin staan tussen 1653 en 1674 zesenvijftig geldboetes die, gezien de hoogte van het bedrag, mogelijk niets met begrafenissen te maken hebben.¹³⁴ Zo

130 Zie ook noot 1 en 121. Bij de omschrijving van de boetes die in de buurtkas vloeiden, gaat De Parival voorbij aan de bedragen die voor openbare ordeverstoringen betaald moesten worden. Hij noemt alleen de gelden die betaald moesten worden voor afwezigheid bij een begrafenis.

131 Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 187.

132 Anonymus, *Klucht van hontghe bijt mij niet*. Gezien de hoogte van de boete speelt het toneelstuk van de anonieme auteur zich vermoedelijk in Leiden af. Vgl. Leuker, 'Schelmen', 334.

133 Smith, *Fobbert Gort en Klara Morsschoon*. Opvallend is dat in deze klucht de vrouw haar man slaat en dat er desondanks geen sprake is van het in de keur gemaakte juridische onderscheid: er is slechts sprake van een boete van één ham.

134 In totaal telt het kasboek tussen 1653 en 1674 432 boetes. Het is lastig om de boetes waar geen omschrijving bij staat, te plaatsen. Lang niet altijd correspondeert de hoogte van de sanctie met bedragen in de buurtkeur. Zo stond op absentie bij een begrafenis officieel drie groten of anderhalve stuiver. Maar in Billenburg week de buurtheer daar regelmatig vanaf. Dertig procent van de afwezigen kreeg een lagere som opgelegd. Mogelijk hield de buurtheer rekening met de financiële draagkracht van de betreffende burens.

kregen Jan Jieles Lindraier en Lijsbet Jeroensd. op zevententwintig september 1657 ieder een boete van twee gulden. Lijsbet zou bovendien binnen twee maanden nog twee keer dezelfde boete krijgen. Mogelijk had zij om onduidelijke redenen enkele rechtszaken aangespannen zonder de buurtheer om bemiddeling te vragen.¹³⁵ Vanaf de jaren zeventig staan acht boetes vermeld van twaalf stuivers, precies het bedrag dat buurtheeren vanaf 1667 konden opleggen bij burenruzies. Meer expliciet lijkt het in 'Billenburg' om beledigingen te zijn gegaan, gezien de benaming 'mondgeld' die twee keer voorkomt.¹³⁶ Andere betaalde sommen kunnen niet met de in de buurtkeur vastgestelde boetes in verband worden gebracht. Daardoor blijven de bijbehorende vergrijpen of overtredingen onduidelijk. Het kasboek van het 'Prinsdom van Letterrijk' bevat helemaal geen sporen van geschilbeslechting. Op het oog zijn alleen boetes opgelegd voor afwezigheid bij een uitvaart. Een verklaring hiervoor vormt wellicht de cryptische opmerking in het kasboek dat er nog andere boeken van de substituut-thesaurier zijn, waarin meer informatie over de inkomsten van de buurt te vinden zou zijn. Helaas zijn die registers niet overgeleverd.¹³⁷

Ter vergelijking is nog een blik geworpen in het achttiende-eeuwse kasboek van de gebuurte 'Koeijenburg'.¹³⁸ De heren van deze buurtcorporatie kwamen tussen 1705 en 1750 tien keer in actie wegens ordeverstoringen. Meestal was sprake van 'kijvagie' of scheldpartijen tussen burenen. Deze werden afgedaan met een boete van zes of twaalf stuivers.¹³⁹ In drie gevallen waren burenen met elkaar op de vuist gegaan, een vergrijp waar volgens de buurtkeur vierentwintig stuivers op stond. De heren van 'Koeijenburg' legden echter twee keer zes en eenmaal elf stuivers op. Ze lijken dus over het algemeen naar eigen goedgevoelen te hebben gehandeld. Mogelijk hielden ze rekening met de draagkracht van de betrokkenen.¹⁴⁰ Alleen slaande ruzies tussen echtgenoten waar de hele buurt kennis van kon nemen, werden steevast met de voorgeschreven rijksdaalder beboet. Daaruit spreekt een hoge mate van afkeuring voor openbare echtelijke twisten.¹⁴¹ Overigens legde de buurtheer van 'Koeijenburg' niet in alle in het kasboek beschreven geschillen een geldstraf op. Tenminste twee keer werd een kwestie bijgelegd met een gezamenlijke dronk en het roken van een pijpje.¹⁴² Helaas blijven ook in dit kasboek details achterwege. De penningmeester zweeg over de aanleiding van de problemen tussen de buurtbewoners. Ook liet hij niets los over de activiteiten

135 Als men zonder 'vruntlijk zeggen' met een geschil naar een rechtbank stapte, diende een ham à 2 gulden te worden betaald (RAL, SAII, inv.nr. 12, p. 102, art. 10).

136 Het WNT legt het begrip uit als een boete wegens belediging door woorden (vgl. mondgracie).

137 RAL, SAII, inv.nr. 6959 (29-10-1670).

138 Idem, inv.nr. 6963. 'Koeijenburg' telde tussen 1705 en 1750 in totaal ruim 600 jaarposten. Andere buurten waarvan achttiende-eeuwse kasboeken van zijn bewaard, zijn 'Billenburg' (27 boetes op 262 posten tussen 1723-1747), 'Vrederijk' (10 boetes op 174 posten tussen 1705-1729), 'Klein Egypte' (geen boetes op 72 posten tussen 1740-1764) en 'Graafschap Prielij' (12 boetes op 395 posten tussen 1761-1785). Zie Walle, *Buurthouden*, 111-115.

139 RAL, SAII, inv.nr. 6963 (25-7-1706; 30-7-1711; 12-4-1713; 25-8-1721; 9-9-1722).

140 Idem (17-8-1705; 29-8-1706; 17-7-1709).

141 Idem (1-5-1706; 2-3-1736). Van der Heijden kwam dezelfde afkeurende houding tegen in buurten in Delft en Rotterdam (Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 169-170).

142 Idem (9-10-1706; 30-7-1711). Zie voor het 'afdrinken' van ruzies: Spierenburg, 'Knifé fighting', 115; Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 180; Broers, *Beledigingszaken*, 129; Garrioch, *Neighbourhood and community*, 24,27.

van de buurtheren bij burenruzies. Hoe, waarom en op welk moment werden zij bij een conflict betrokken? Voor antwoorden op deze vragen moet in andere archieven worden gezocht.

Een gedetailleerder zicht op geschilbeslechting door buurtheren biedt het notarieel archief. Daarin staan attestaties of verklaringen van ooggetuigen, die zijn opgesteld in opdracht van een direct betrokkene. Heren van de gebuurte komen er nauwelijks in voor. Toch biedt één akte van notaris Leonardt Jansz. van Overmeer een bijzonder kijkje in de keuken van de buurtheer van 'Sint Annenrijck', Frans Arentsz. van Overzee. Die kreeg in 1661 te maken met echtelijke problemen van Michiel Willemsz. en Jannetje Andriesd. Michiel, een metselaarsgezel, was al twee keer weduwnaar toen hij in augustus 1656 met Jannetje trouwde en bij haar introk. Het huwelijk bleek weinig gelukkig. Volgens burens was Michiel regelmatig dronken – waardoor er nauwelijks werk uit zijn handen kwam – en mishandelde hij zijn vrouw. Na vijf jaar escaleerde de boel. Michiel had Jannetje uit bed gegooid en met een mes bedreigd. Daarop grepen de burens in. Eén hield de gezel in bedwang, terwijl een buurvrouw hem vermanend toesprak. Maar tot verbetering leidde dit niet. Toen Michiel op een nacht zijn vrouw opnieuw mishandelde, was voor de burens de maat vol. Een van de buurmannen stapte naar de buurtheer om hem te manen in te grijpen. Maar Van Overzee lag op bed en kon kennelijk niet kon worden gewekt. Zijn vrouw Joosje Jacobsd. van Leeuwen nam de honneurs waar en probeerde zich ter plaatse te informeren. Michiel had weinig trek in de bemoeienissen van de buurtvrouw. Hij schold haar uit voor 'sacraments varken' en werkte haar met een stuk staal in zijn hand de deur uit. Twee dagen later riepen Van Overzee en zijn 'oudraden' Michiel op het matje. Zij hielden hem voor dat hij zich beter moest gedragen in zijn huwelijk. Zo niet, dan zouden ze een klacht tegen hem indienen. Maar Michiel had zijn besluit genomen: hij wilde zijn vrouw niet meer. Prompt scheidde het buurtbestuur Michiel van Jannetje. De gezel moest de heer van de gebuurte met een handdruk beloven dat hij niet meer met zijn vrouw in gemeenschap van tafel en bed zou leven. Verder moest hij de schuld voor de separatie op zich nemen door te verklaren dat zijn vrouw zich steeds goed had gedragen. Daarmee leek de kous af. Maar vier jaar later wilde Michiel toch weer bij zijn vrouw wonen. Mogelijk was hij van plan om haar voor zijn schulden te laten opdraaien. Dat kon, omdat het paar niet officieel, dus voor de rechtbank van tafel, bed en goederen was gescheiden. Jannetje spande toen een civiele procedure aan om alsnog een erkende separatie te verkrijgen. Ze mobiliseerde enkele burens, onder wie de vrouw van de buurtheer en een oudraad, die voor haar bij notaris Van Overmeer getuigden van Michiels dronkenschap, zijn handtastelijkheden en de daaruit voortgevloeide informele scheiding.¹⁴³ Michiel ging direct in de tegenaanval en liet zijn oude burens verklaren dat hij zich in zijn eerste huwelijk altijd keurig had gedragen, 'zoals een eerlijk man betaamt'. Hij eiste dat Jannetje zich weer bij hem zou voegen.¹⁴⁴ Maar een maand later getuigden twee huidige burens van Michiel bij Van Overmeer dat hij enkele weken geleden zo dronken

¹⁴³ RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 15 (28-1-1665), 17 (30-1-1665) en 29 (28-2-1665).

¹⁴⁴ Idem, inv.nr. 1030, nr. 33 (12-2-1665); Idem, ORA, inv.nr. 44 F, p. 164 (7-2-1665).

was dat hij er bijna in bleef.¹⁴⁵ De schepenen hielden daarop de zaak in beraad. Vier maanden na aanvang van het proces besloten ze tot een scheiding van tafel, bed en goederen. Een maand later werd deze publiekelijk bekendgemaakt.¹⁴⁶

De getuigenverklaringen in de zaak rond Michiel Willemsz. en Jannetje Andriesd. zijn bijzonder interessant. Ze bevatten veel details over alle partijen die zich met de kwestie bemoeiden, de buurtheer inclusief. Opvallend is dat burenen zich al vroeg in de zaak mengden, terwijl de buurtheer, of liever gezegd zijn vrouw, alleen na de dringende oproep van een buurman ten tonele verscheen. Van Overzee en zijn 'oudraden' trachtten Michiel eerst met zijn vrouw te verzoenen, zonder veel succes. De scheiding van tafel en bed die daarop uitgesproken werd, is buitengewoon opmerkelijk. Zo'n tijdelijke ontbinding van de echtelijke samenwoning of separatie mocht alleen door de stedelijke rechtbank worden uitgesproken. Veel stellen trokken zich daar niets van aan en gingen op eigen gelegenheid uit elkaar.¹⁴⁷ Dat buurtbesturen daar ook bij betrokken konden worden, is nog niet eerder beschreven. Onduidelijk is of de heer en zijn 'oudraden' daadwerkelijk een actieve rol speelden bij de separatie of slechts als getuigen optraden. De gevolgde procedure was in ieder geval illegaal. Toch wekt de attestatie de indruk dat de gang van zaken normaal was. Niet de rol van de buurtheer in de officiële scheiding werd bestreden, maar juist het niet erkennen van die separatie door Michiel.

Bijzonder aan de gebeurtenissen in 'Sint Annarijck' is verder de rol van de vrouw van de buurtheer. Verving zij hem slechts of was geschilbeslechting een onderdeel van haar taken? Dat zou aansluiten bij de sociale rol die ze ook in de zorg voor behoeftigen lijkt te hebben gespeeld. Feit is dat de burenen om de buurtheer vroegen. Ze vermaanden hem ook omdat hij de situatie uit de hand liet lopen. Mogelijk wist hij niet eens van de problemen. Maar ook de aard van de vragen die zijn vrouw aan Michiel Willemsz. stelde, geven niet het idee dat ze op de hoogte was van voorgaande mishandelingen. Anderzijds lijken de burenen de buurtheer of zijn vrouw ook niet eerder te hebben ingelicht. De bronnen zwijgen over voorgaande initiatieven om het echtpaar te verzoenen of te beboeten. Eveneens valt op dat de heer van de gebuurte pas na twee dagen zijn bestuur bijeenriep, terwijl de situatie levensbedreigend leek te zijn geworden. Zelfs zijn eigen vrouw was door Michiel beledigd en belaagd. Misschien bracht zijn beroep als rentmeester met zich mee dat Van Overzee niet altijd voor de buurt beschikbaar was. Ook kan het feit dat hij op bed bleef liggen duiden op ziekte. Zijn vrouw nam in dat geval mogelijk tijdelijk zijn functie waar.¹⁴⁸

Het beeld van de afzijdige buurtheer dat uit de attestaties van Jannetje Andriesd. oprijst, staat niet op zichzelf. Ook uit andere voorbeelden blijkt dat burenen zelf de hulp van hun heer inriepen. Zo dreigde Jeanne Augustijn haar agressieve zus met het inschakelen van de buurtheer, die haar wel het huis zou uitzetten. Ingrijpen van om-

¹⁴⁵ RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 40 (17-3-1665).

¹⁴⁶ RAL, SAIL, inv.nr 24, p. 50.

¹⁴⁷ Vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland, 175-201*. Zie ook: Van der Heijden, *Huwelijk in Holland, 218-256*; Vleeschouwers, 'Self-divorce', 85; Joor, 'Echtscheiding in Alkmaar', 201.

¹⁴⁸ Van Overzee was sinds 9 juni 1645 buurtheer van 'Sint Annarijck'. Hij overleed in het najaar van 1668.

standers voorkwam dat dat nodig was.¹⁴⁹ In 'Biervliet' werd de heer wel gehaald. Anna Catrijn had om onduidelijke redenen ruzie gekregen met voller Guillaume le Clerque en zijn vrouw. De scheldpartij liep uit de hand en de voller sloeg Anna met een houten spoelbak buiten westen.¹⁵⁰ Annetje Adriaensd., die bij Anna Catrijn was, snelde onmiddellijk naar een buurvrouw en samen haalden ze de buurtheer. Die onderzocht de nog altijd bewusteloze Anna en liet een dokter roepen. Ondertussen ondervroeg hij de voller en diens vrouw over het voorval. Toen Guillaume ongeduldig werd en Anna op straat dreigde te gooien, zei de buurtheer dat hij de voller dan zou laten opsluiten.¹⁵¹ Anna begon uiteindelijk een rechtszaak tegen de voller en eiste een schadevergoeding voor alle dokterskosten en gederfde inkomsten. De buurtheer speelde daar geen rol meer in. Onduidelijk is of hij geprobeerd heeft beide partijen te verzoenen.¹⁵²

Hieruit volgt dat buurtbewoners hun heer doorgaans pas bij een conflict riepen op het moment dat zij het niet meer zonder hem meenden af te kunnen. Het geringe aantal vermeldingen van buurtheren in notariële attestaties zou er zodoende op kunnen wijzen dat burens in veel gevallen kwesties zelf de wereld uit hielpen door ze bijvoorbeeld ter plekke op te lossen of door andere fora voor geschilbeslechting te mobiliseren, zoals het college van vredemakers, notarissen of kerkenraden. Een aantal notariële attestaties wegens beledigingen werd nog op dezelfde dag opgesteld als de uitbarsting van het conflict, de andere meestal binnen een week. Buurtheren waren over het algemeen drukbezette lieden die niet voor ieder klein geschil uit hun bezigheden konden worden weggeroepen. Dat kan de reden zijn geweest waarom Louwijsge Salomonsd. afzag van het inschakelen van de buurtheer toen haar man haar tijdens een ruzie het huis uitzette en uitdaagde om de heer van de geboorte te halen om hem aan te klagen. Ze probeerde het zelf op te lossen door weer naar binnen te gaan en haar echtgenoot een klap te verkopen. Die sloeg echter onverbiddelijk terug. Louwijsge viel en moest door twee personen weer op de been worden geholpen. De buurtheer bleef verder buiten beeld.¹⁵³

Een tegenovergestelde conclusie is echter ook mogelijk. Het handjevol duidelijke verwijzingen naar geschilbeslechting in buurten kan evenzeer wijzen op het succes ervan. Mogelijk functioneerden buurtheren zo goed, een enkeling wellicht daargelaten, dat burens naar verhouding zelden nog een proces voor een hogere instantie hoefden te beginnen. Dit sluit nauw aan bij het artikel van *De Nederlandsche Spectator* en de werken van De Parival, Le Francq van Berkheij en Pestel. Ook Roodenburg en Walle zien wat in deze uitleg.¹⁵⁴ Toch moet worden aangetekend dat buurtheren die hun taak serieus namen, veel boetes moeten hebben uitgedeeld. Er stonden geldstraffen op vechtpartijen op straat of in huis, beledigingen en het passeren van de buurtheer bij het beginnen

149 De zus was naar Jeanne gekomen om geld en goederen te eisen. Ze vroeg echter het dubbele dan waar ze volgens Jeanne recht op had. Toen ontstond een scheldpartij die uit de hand dreigde te lopen, waarop omstanders ingrepen (RAL, ONA, inv.nr. 776, nr. 251 (13-7-1665)).

150 Idem, inv.nr. 777, nr. 371 (23-4-1665). Zie voor deze zaak ook hoofdstuk 8 par. 8.3.1 onder het kopje 'geweld'.

151 Ibidem. Zie ook Idem, inv.nr. 777, nr. 368 (9-4-1665), 370 (27-3-1665), 372 (9-4-1665), 273 (23-4-1665).

152 RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 178.

153 RAL, ONA, inv.nr. 782, nr. 510 (10-12-1668).

154 Walle, *Buurthouden*, 78; Roodenburg, 'Freundschaft', 17,18; Idem, 'Naar een etnografie', 241,242.

van een proces. Afgaande op het kasboek van 'Billenburg' is daar echter nauwelijks iets van te merken. De thesaurier tekende, buiten absenties bij begrafenissen, slechts zesenvijftig boetes op in twintig jaar tijd in een gebuurte van ruim zevenhonderd personen. Van de meeste geldstraffen is niet eens duidelijk of ze met ordehandhaving te maken hebben. In 'Koeijenburg' besloeg de rechtspraak slechts tien van de ruim zeshonderd jaarposten tussen 1705 en 1750. Geschilbeslechting door buurtheren gold wellicht vooral als aanvulling op allerlei andere mogelijkheden van omgang met conflicten.

Buren trokken hun eigen lijn en bepaalden zelf welke manier van geschilafdoening voor hen het meest opleverde. Dit beeld rijst ook op uit de kladresoluties van burgemeesters en schepenen. Tussen de vele uiterst beknopte beschikkingen en besluiten van het stadsbestuur bevindt zich een groot aantal niet nader gespecificeerde klachten van burgers en stedelijke beambten. Onder hen waren ook enkele tientallen buurtheren. Zij klaagden over wangedrag van burenen, waar zij zelf kennelijk geen invloed meer op hadden. Vaak gaven de burgemeesters vervolgens de substituut-schout de opdracht om de zaak te onderzoeken.¹⁵⁵ Ook echtparen werden door buurtheren voor de burgemeesters gedaagd. Ene Toussaint moest, na een klacht van de buurtheer, beloven dat hij voortaan vreedzaam met zijn vrouw zou omgaan.¹⁵⁶ Buurtheren maakten echter maar zeven procent uit van alle in de resoluties genoteerde klagers. Bovendien brachten zij niet alleen onderling wangedrag onder de aandacht, maar ook burenen die weigerden 'gebuijrt te houden' en lieden die hen onfatsoenlijk bejegenden.¹⁵⁷ Mensen die weigerden een door de heer opgelegde boete te voldoen, konden via de burgemeesters tot betaling worden gedwongen.¹⁵⁸

Een uiterste sanctie die kon worden opgelegd aan burenen die zich misdroegen, was verwijdering uit de buurt. Buurtheren die geen andere oplossing meer zagen, dienden notoire ruziemakers aan te geven bij de stedelijke overheid, waarna die de lastpakken overplaatste.¹⁵⁹ Zo werd Neel in de Kaerstraat gedwongen te verhuizen na een klacht van haar buurtheer vanwege haar 'kwade huishouden'.¹⁶⁰ Wouter uit de Veldesteeg kreeg eerst een waarschuwing. Hij had een buurvrouw met water overgoten. Dit was dermate onfatsoenlijk gedrag dat hij bij herhaling uit zijn buurt zou worden gezet.¹⁶¹ Louis de Jonge en zijn vrouw werden drie keer gesommeerd uit hun buurt te vertrekken vanwege hun 'schandelijke en ongebonden' huishouden. Het is niet duidelijk of in dit geval de buurtheer bij het stadsbestuur op verwijdering had aangedrongen. In het geval van Digna Claesd. zeker niet. Deze werd door Catharina Jansd. aangeklaagd als 'vrouw van een onrustig leven'. Ze had Catharina diep beledigd door te suggereren dat ze haar man niet trouw zou zijn, die als ritmeester van de koning van Denemarken vaak van

¹⁵⁵ RAL, SAIL, inv.nr. 250 (29-4-1664).

¹⁵⁶ Idem (29-7-1665).

¹⁵⁷ Idem (27-2-1665; 28-7-1665).

¹⁵⁸ Idem (12-8-1665).

¹⁵⁹ Anonymus, 'Over de buurten van Leiden', 189.

¹⁶⁰ RAL, SAIL, inv.nr. 250 (21-7-1666). 'Kwaad huishouden' duidt doorgaans op huiselijke twisten.

¹⁶¹ Idem, (27-7-1667). Het overgieten van personen was ook strafbaar volgens de stedelijke keuren (RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 249 (keur op het wapen-drencken).

huis was. De burgemeesters riepen daarop de buurtheer bij zich die kon getuigen dat de ritmeestersvrouw zich tijdens de afwezigheid van haar man altijd als een eerlijke vrouw had gedragen. Besloten werd Digna te gebieden uit de buurt te verhuizen.¹⁶²

Veruit de meeste klachten in de kladresoluties werden door burgers zelf, buiten een buurtheer om, geuit. In één procent van de gevallen klaagden zij zelfs hun buurtheer aan. De aanleiding is niet duidelijk. In een aantal gevallen was sprake van oudraden die om niet genoemde redenen in conflict waren geraakt met hun heer. Bijna even vaak, of liever even weinig, riepen de burgemeesters een buurtheer bij zich om bijvoorbeeld tekst en uitleg te geven bij een geschil tussen burenen. Dit was het geval in de zaak van Anne l'Eschevin en Louis de Sélandre die in de inleiding staat beschreven. Het geringe aantal keren dat het stadsbestuur buurtheren bij een klacht betrof, duidt er wellicht op dat zij er in een eerder stadium van het conflict evenmin aan te pas waren gekomen. Ook het college van vredemakers verwees onverzoenbare zaken zelden terug naar buurtheren.¹⁶³ Buren bepaalden zelf in hoeverre ze hun geschillen aan hun buurtheer voorlegden, een klacht indienden of naar bijvoorbeeld het college van vredemakers stapten. Daarbij lieten ze zich dus weinig gelegen liggen aan de gerechtelijke bepaling in de buurtkeur dat ze hun geschil eerst aan de buurtheer moesten voorleggen.¹⁶⁴ Ook de buurtheer liet het erbij zitten. De daarop gestelde boete van twee gulden werd zelden aangetroffen in het kasboek van 'Billenburg' en al helemaal niet in dat van het 'Prinsdom van Letterrijk'. Hierbij moet worden aangetekend dat die gebuurte nog een verloren gegaan register in gebruik had.

De door Jan van Hout ingevoerde taakverzwaring van buurtheren op het gebied van geschilbeslechting werd weliswaar in de praktijk gebracht, maar, naar het zich laat aanzien, niet zo veelvuldig als De Parival, de *Nederlandsche Spectator*, Le Francq van Berkeij en Pestel doen voorkomen. Zij hebben de zaken mogelijk wat al te rooskleurig voorgesteld voor hun publiek. Buurtheren lijken geen centrale plaats te hebben ingenomen in de Leidse *geschilbeslechtingsdelta*. Buren stonden, naast bemiddeling en arbitrage door hun buurtheer, nog vele andere mogelijkheden ter beschikking om hun conflicten de wereld uit te helpen.

2.5 Conclusie

De algemene buurtkeur van stadssecretaris Jan van Hout maakte een einde aan de rommelige bestuurlijke situatie waarin veel gebuurten in de zestiende eeuw verkeerden. Het doel was om de corporaties geschikt te maken als verlengstuk van de stedelijke overheid. Tot dan toe waren de gebuurten vooral naar binnen gekeerd, zonder veel binding met het stadsbestuur. Ze speelden een rol bij alle belangrijke momenten in

¹⁶² Idem, inv.nr. 154 (3-3-1661).

¹⁶³ Vredemakers verwezen in 1664 in iets minder dan vijf procent van de processen geschilpartijen naar derden die in hun zaak uitspraak moesten doen. Dat konden gildenbesturen zijn, predikanten, scheidsmannen, schepenen en, slechts in tien gevallen, buurtheren.

¹⁶⁴ RAL, SAII, inv.nr. 12, inv.nr. 12, p. 102, art. 9.

het leven van de buurtbewoners, van huwelijk, huizenkoop tot overlijden. Ook organiseerden ze gemeenschappelijke maaltijden. De buurtheer had in dit alles een hoofdzakelijk coördinerende rol. Van Hout probeerde dit te veranderen. Hij breidde het takenpakket van de heren uit en maakte hen ook verantwoordelijk voor de ordehandhaving in de buurt en de registratie van armen. Dit waren grotendeels nieuwe werkzaamheden voor de heren van de gebuurte. Ook gaf Van Hout de benoeming van de buurtheren in handen van het stadsbestuur om zo meer invloed in de buurt te krijgen. Op deze manier zou de stad bestuurbaar blijven tijdens de immigratiegolf aan het einde van de zestiende eeuw, zo meende Van Hout.

Tot nu toe zijn de nieuwe maatregelen vaak als verschraling van het buurtleven uitgelegd. Zo zou de uniformiteit een einde hebben gemaakt aan de spontaniteit en het saamhorigheidsgevoel in de buurten.¹⁶⁵ Maar de soep werd niet zo heet gegeten als Van Hout hem opdiende. Bij buurtheerverkiezingen bijvoorbeeld viel de keus van het stadsbestuur meestal op de favoriet van de buurt. Verder blijken de buurheren nauwelijks een administratieve rol in het stedelijke systeem van armenzorg te hebben gespeeld. De plicht om buurtregisters bij te houden werd zelfs in de loop van de zeventiende eeuw geschrapt omdat geen enkele heer van de gebuurte zich eraan hield. Daarnaast liet de generale buurtkeur veel bij het oude, bijvoorbeeld met betrekking tot begrafenissen. Ook allerlei oudere buurtgebonden gebruiken bleven in stand. Zo verschilde de organisatie van het buurtbestuur per gebuurte en kenden diverse buurtcorporaties een zogeheten buurtvrouw, die niet in de ordonnantie van Jan van Hout voorkwam. Vermoedelijk werd hiermee de vrouw van de buurtheer bedoeld. Zij hield zich bezig met liefdadigheid en verving haar man bij zijn afwezigheid.

De hoofdtaak van de buurtheren was het handhaven van de 'goede vrede en de burgerlijke eenheid' in de buurt. Ze moesten bemiddelen bij burenruzies en wangedrag beboeten. De beschrijvingen van tijdgenoten zoals De Parival, een anonieme auteur in de *Nederlandsche Spectator*, Le Francq van Berkhey en Pestel suggereren dat de heren dit ook veelvuldig hebben gedaan. Ze zouden zo zelfs de stedelijke rechtbanken veel werk uit handen genomen hebben. Maar dit beeld moet genuanceerd worden. In de archieven van de gebuurten zijn weinig sporen van geschilbeslechting te vinden. De kasboeken bevatten hoofdzakelijk boetes wegens afwezigheid op een begrafenis en schenkingen van familieleden van een overledene. Aantekeningen van boetes met betrekking tot vechtpartijen, huiselijk geweld en beledigingen zijn uitermate schaars, zeker wanneer de aantallen worden afgezet tegen de grootte van de gebuurten. Geldstraffen voor het passeren van de buurtheer bij het aanspannen van een proces komen nauwelijks voor in de kasboeken. Ook archieven van andere fora bevatten maar een handjevol verwijzingen naar buurtheren en hun betrokkenheid bij geschillen tussen burens. Rechtspraak door buurtheren kwam wel voor, maar had niet het primaat dat het stadsbestuur voor ogen stond.

¹⁶⁵ Pieck, 'Leidse buurten', 50; Van der Vlist, 'In goeder vreden', 57; Bogaers, 'Geleund over de onderdeur', 337-338.

Buren en hun besturen interpreteerden de regels naar eigen goeddunken. Ze letten daarbij goed op de eigen belangen. Daar waar de stedelijke bepalingen overeenkwamen met de normen van de buurt, werden ze zonder problemen overgenomen. Zo vonden buurtbewoners de onderlinge verbondenheid belangrijk, zeker met sociaal gelijk. Maar ook ten aanzien van minder bedeelden bestond een zekere solidariteit, gezien de – incidenteel geregistreerde – hulp aan behoeftigen. Takenverzwaringen die daarbuiten vielen, zoals de administratie van ‘eerlijke’ armen – en daarmee het aanwijzen van ‘oneerlijke’ armen – vonden duidelijk minder goed ingang. De horizontale betrekkingen tussen burens wogen voor de buurtheren zwaarder dan de verticale met het stadsbestuur. Veel heren van de gebuurte hadden een bedrijf in de buurt en waren met het oog daarop gebaat bij een probleemloze omgang met medebuurtbewoners. Buren op hun beurt mobiliseerden hun heer zelden. Zo richtten ze zich vaak zelf in verzoekschriften tot het stadsbestuur. Ook haalden ze in geval van geschillen lang niet altijd hun heer erbij. Ze losten de problemen zelf op of maakten ze bij andere fora aanhangig. Rechtspraak door buurtheren was slechts een van de mogelijkheden voor stedelingen om geschillen uit de wereld te helpen. Het is interessant die andere wegen nader te bestuderen.